

Η Ηθική Οικονομία εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους.

Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των γερμανών ομολογιούχων και της Ελλάδας στη γερμανική εφημερίδα Berliner Börsen-Zeitung και στο γερμανικό περιοδικό Kladderadatsch, 1893-1897.

Hauptblatt.
Russische Prämien-Anleihe von 1864.
3% Oesterreichische Staatsschuldver-
schreibungen.
Athen, auswärtige Staatsschuld Grie-
chenlands.
Frankfurt, Börse.
Dortmund - Gronau - Enscheder Eisen-
bahn.

Δάφνη Παπαδάκη

Απρίλιος 2021

Ηθική και Οικονομία.

Ζητήματα ηθικής στον δημόσιο λόγο σχετικά με την αγορά και το κέρδος,

Ελλάδα, τέλος 19^{ου} αιώνα-πρώτο μισό 20^{ου} αιώνα

Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας

<https://moral-economy.ims.forth.gr/>

*Το έργο χρηματοδοτήθηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ) με σύμβαση έργου [1043].

Φωτογραφία εξώφυλλου: λεπτομέρεια από απογευματινή έκδοση της BBZ.

Ευχαριστώ τους Νίκο Ποταμιάνο, Μιχάλη Ψαλιδόπουλο, Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου, Νίκο Αλέξη και Απόστολο Φασιανό για τα πολύτιμα σχόλια που έκαναν στο κείμενο.

Η ευθύνη για την τελική μορφή του βαραίνει αποκλειστικά την ερευνήτρια.

Εισαγωγή	4
1. Θεωρητική πραγμάτευση της Ηθικής Οικονομίας	7
1.1. Η διευρυμένη κατανόηση του όρου της Ηθικής Οικονομίας	7
1.2. Η Ηθική Οικονομία του ιδιωτικού χρέους	9
2. Νέο αναλυτικό επίπεδο: Τα μεθοδολογικά εργαλεία για την ανάδειξη της Ηθικής Οικονομίας του κρατικού χρέους και της εξυπηρέτησης του	11
2.1. Σχέση πιστωτή-οφειλέτη	12
2.2. Ο χρόνος και αντικρουόμενες χρονικότητες	13
2.3. Ο ηθικοποιητικός χαρακτήρας των αγορών	15
3. Το ιστορικό και οικονομικό πλαίσιο: Από την πτώχευση του 1893 στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897	17
3.1. Ένα σύστημα υπο διαμόρφωση: Αγορές κρατικών χρεογράφων, κρατικές πτωχεύσεις και διαπραγματεύσεις στα τέλη του 19 ^{ου} αιώνα	17
3.2. Οι διαπραγματεύσεις της Ελλάδας με τους δανειστές της, 1893-1897	20
3.3. Ο γερμανικός τύπος ως πηγή ανακατασκευής των διαπραγματεύσεων της περιόδου 1893-1897	24
3.3.1. Η οικονομική εφημερίδα Berliner Börsen-Zeitung (BBZ)	25
3.3.2. Το σατιρικό περιοδικό Kladderadatsch (KL)	27
4. Η Ηθική Οικονομία εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους. Οι «εξαπατημένοι» Γερμανοί κάτοχοι ελληνικών χρεογράφων και ο «ατίθασος ασθενής» στα τέλη του 19 ^{ου} αιώνα	29
4.1. Σχέση πιστωτή-οφειλέτη: Οι «δοκιμαζόμενες» χήρες και η «ξεφτισμένη ειλικρίνεια»	29
4.2. Συγκρουόμενες χρονικότητες: Πιστωτές εναντίον Φιλελλήνων	32
4.3. Ο ηθικοποιητικός χαρακτήρας αγορών. Το πτωχευμένο «απολίτιστο» εθνάριο, η ιδιοκτησία των υποθηκευμένων προσόδων και η «ευλογία» του οικονομικού ελέγχου	33
4.4. Πολιτική, διεθνείς σχέσεις και οικονομική ηθική	38
4.5. Οι μικροομολογιούχοι διεκδικούν την κρατική παρέμβαση. Αναρχικοί και αγρότες για την ισχύ του γερμανικού κράτους	43
Συμπεράσματα	47
Παράρτημα	52
Βιβλιογραφία	59

Εισαγωγή

Στόχος του παρόντος κειμένου εργασίας είναι να εξεταστεί μια μορφή Ηθικής Οικονομίας, αυτή που αφορά στις σχέσεις χρέους και συγκεκριμένα στην υποχρέωση εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους. Ειδικότερα, αναζητείται πώς οι δανειστές της Ελλάδας αιτιολογούν τις απαιτήσεις τους κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων που ακολούθησαν την πτώχευση της το 1893, αναφερόμενοι σε ένα πλαίσιο ηθικών κανονισμών και επιχειρημάτων.¹ Για τον σκοπό αυτό εντοπίστηκαν στην γερμανική οικονομική εφημερίδα, Berliner Börsen-Zeitung (BBZ) και στο γερμανικό σατιρικό περιοδικό, Kladderadatsch (KL) οικονομικά επιχειρήματα που εδράζονται στο τι θεωρείται ηθικό ή ανήθικο. Αυτή η σχέση του οικονομικού και ηθικού στοιχείου θα διαπιστώσουμε ότι δεν είναι μονοδιάστατη. Το ηθικό στοιχείο εφοδιάζει το οικονομικό με επιχειρήματα, και αντιστρόφως. Η περίοδος που καλύπτει η έρευνα είναι η περίοδος των διαπραγματεύσεων που έλαβαν χώρα ανάμεσα στο κράτος της Ελλάδας και τους εκπροσώπους των δανειστών της. Ξεκινούν τον Δεκέμβρη του 1893, όταν ανακοινώνεται η παύση πληρωμών, και διαρκούν μέχρι τα τέλη του 1897, όταν και ολοκληρώνονται οι ειρηνευτικές διαδικασίες που ακολούθησαν τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897, με την λήξη του οποίου κλείνει και το κεφάλαιο των διαπραγματεύσεων. Η συγκεκριμένη ιστορική περίοδος έχει παραμεληθεί ερευνητικά και η ανάδειξη της από την παρούσα έρευνα αποτελεί συμβολή στη σχετική βιβλιογραφία.²

Στην πρώτη ενότητα του κειμένου εργασίας, υιοθετείται μια διευρυμένη κατανόηση της Ηθικής Οικονομίας. Βασικές συνθήκες που καθιστούν αναγκαία τη διεύρυνση του όρου είναι, πρώτον, η εφαρμογή του σε μοντέρνα φαινόμενα του 19^{ου} αιώνα, όπως οι διαπραγματεύσεις που ακολουθούν μια κρατική πτώχευση. Δεύτερον, ο φορέας της Ηθικής Οικονομίας ξεπερνά τα όρια μιας οικονομικής ή κοινωνικής τάξης, όπως είναι η κοινότητα των Γερμανών κατόχων ελληνικών κρατικών χρεογράφων. Τρίτον, τα αιτήματα που προτάσσει αυτή η κοινότητα δεν σχετίζονται με ένα ανώτερο «καλό», αλλά καθρεφτίζουν τα οικονομικά της συμφέροντα και γίνονται αντιληπτά σαν μέσα αποκατάστασης της ηθικής τάξης, όπως αυτή την κατανοεί. Στην συνέχεια εξετάζεται η εφαρμογή της έννοιας της Ηθικής Οικονομίας στο χρέος. Κεντρικός άξονας της Ηθικής Οικονομίας του χρέους είναι τα ανθρωπολογικά, εξω-συμβατικά σχήματα που φορτίζουν ιδιαίτερα αρνητικά την πράξη της πτώχευσης. Ως εκ τούτου η επανέναρξη της εξυπηρέτησης του χρέους οδηγεί στην αποκατάσταση της ηθικής τάξης.

Στη δεύτερη ενότητα γίνεται μια μετατόπιση από τη συνήθη χρήση της έννοιας της Ηθικής Οικονομίας του χρέους στο ιδιωτικό επίπεδο, στο αναλυτικό επίπεδο του

¹ Η Ηθική Οικονομία εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους έχει δυο διαστάσεις. Αυτή του πιστωτή και αυτή του οφειλέτη. Έτσι, ανάλογα με τις πηγές και τη στοχοθεσία του ερευνητικού αντικειμένου, ο όρος μπορεί να αφορά είτε στην απαίτηση εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους από την πλευρά των πιστωτών, είτε στη διεκδίκηση αναστολής της από την πλευρά του κράτους-οφειλέτη.

² Βασικές εργασίες που σχετίζονται με αυτή τη θεματική είναι οι δουλειές του Petersson (2009) και του Wynne (1951) που βασίζονται στα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών της Γερμανίας και της Αγγλίας αντίστοιχα.

κράτους. Επιχειρείται, έτσι, η δεύτερη καινοτομία του παρόντος κειμένου εργασίας. Μεθοδολογικός οδηγός αυτής της αναλυτικής μετατόπισης στο κρατικό επίπεδο είναι η θεωρητική συμβολή της Πολιτικής Οικονομίας στο κρατικό χρέος και η ανθρωπολογική προσέγγιση του ιδιωτικού χρέους. Το γεγονός ότι οι δανειστές είναι ιδιώτες ομολογιούχοι επιτρέπει την εφαρμογή, με κατάλληλες προσαρμογές, ανθρωπολογικών εργαλείων διερεύνησης του ιδιωτικού χρέους στο κρατικό επίπεδο. Τα ερμηνευτικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται είναι η ανθρωπολογική προσέγγιση στη σχέση πιστωτή-οφειλέτη, και στις αποκλίνουσες χρονικότητες που ενέχει το χρέος, τα στοιχεία της Πολιτικής Οικονομίας του χρέους που αναδεικνύουν τον ηθικοποιητικό ρόλο των αγορών και του καπιταλισμού.

Στη τρίτη ενότητα παρουσιάζεται το παραμελημένο ερευνητικά ιστορικό και οικονομικό πλαίσιο των διαπραγματεύσεων της περιόδου 1893-1897. Αναδεικνύονται δομικά ζητήματα της αγοράς χρεογράφων, όπως ο ομολογιακός δανεισμός κρατών της παγκόσμιας περιφέρειας από ιδιώτες δανειστές, η υποθήκευση κρατικών προσόδων για αυτό τον σκοπό, το κύμα πτωχεύσεων του τέλους του 19^{ου} αιώνα, η αντίδραση των δανειστών απέναντι σε αυτό, οι διαπραγματεύσεις που διεξάγονται μετά την πτώχευση και ο οικονομικός έλεγχος που επιβάλλεται. Η περιγραφή των πηγών και μια σύντομη ιστορική αναδρομή της πορείας της ΒΒΖ και του ΚΛ συμπληρώνουν το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου υπό διερεύνηση.

Στη τέταρτη ενότητα παρουσιάζονται τα ευρήματα της έρευνας με βάση τα δημοσιεύματα των ΒΒΖ και ΚΛ. Εντοπίστηκαν όλες τις αναφορές στην Ελλάδα στα δυο έντυπα για την συγκεκριμένη περίοδο. Βάσει των ερμηνευτικών εργαλείων που παρουσιάστηκαν στη δεύτερη ενότητα, διαπιστώνεται ότι η σχέση της Ελλάδας με τους Γερμανούς μικρο-ομολογιούχους καθορίζεται από τη «δόλια» πτώχευση της, την «εξαπάτηση» των πιστωτών της, την «ανέντιμη» τακτική της στις διαπραγματεύσεις και την «ανήκουστη» επιλογή να διεξάγει έναν αλυτρωτικό πόλεμο, ούσα σε συνθήκη χρεοκοπίας. Η αποκατάσταση της δικαιοσύνης που επλήγη με την παραβίαση των συνθηκών που εισήγαγαν οι πτωχευτικοί νόμοι του 1893, η καταβολή δηλαδή των τόκων στο 100%, είναι ο δεδηλωμένος στόχος των δανειστών. Η Ελλάδα φέρει την ηθική υποχρέωση επανέναρξης της εξυπηρέτησης του εξωτερικού της χρέους.

Ο χρόνος σαν στοιχείο σκέψης και ανάλυσης εντοπίζεται στα επιχειρήματα των δανειστών. Δύο είναι τα βασικότερα πεδία ανάδειξης του. Πρώτον, ως εγγενές στοιχείο του υπολογισμού του χρέους εμπεριέχεται στα αιτήματα των δανειστών. Η άμεση καταβολή των τόκων στο 100% και η μακροπρόθεσμη στόχευση στις υπεραποδόσεις της ελληνικής οικονομίας ενέχουν αντιθετικούς χρονικούς ορίζοντες. Δεύτερον, η εικόνα της Ελλάδας στα γερμανικά έντυπα, είτε συγκρουόμενη με το παρελθόν της, είτε σε συνέχεια με αυτό, είναι χαρακτηριστικά αρνητική στην υπό διερεύνηση περίοδο, δημιουργώντας έτσι περιπλεγμένες χρονικότητες. Η πτώχευση, οι διαπραγματεύσεις που την ακολούθησαν και ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897 αποτελούν τομές σε μια πορεία ανάπτυξης μιας έντονα αρνητικής εικόνας για τους Έλληνες στην Ευρώπη.

Διερευνώντας τον ηθικοποιητικό χαρακτήρα των καπιταλιστικών αγορών υποστηρίζεται, εδώ, ότι όχι μόνο η ηθική επηρεάζει την οικονομική συμπεριφορά και σκέψη, αλλά και ότι η οικονομική σφαίρα διαθέτει την εγγενή ηθική της που διαχέει στην κοινωνία. Δηλαδή, το οικονομικό πλαίσιο, η οικονομική σκέψη και πρακτική παράγουν και αυτά αισθητική, ιδεολογία, πολιτισμικά στοιχεία, και ηθική στάση απέναντι σε οικονομικά (ή και μη) ζητήματα. Εντοπίστηκαν οικονομικά επιχειρήματα που προσδίδουν ηθικές ή ανήθικες ιδιότητες στην Ελλάδα. Έτσι, η πτώχευση και οι επιλογές της στο οικονομικό πεδίο της προσδίδουν ηθικά χαρακτηριστικά όπως το ότι είναι «ικανή για όλα» προκειμένου να καταφέρει να δανειστεί εκ νέου, «ικανή να εξαπατήσει», ότι διακατέχεται από μια αβάσιμη «πολιτική μεγαλομανία», και προβληματική «υλική λαγνεία» για νέα εδάφη. Δεν τις αξίζει να συγκαταλέγεται στα πολιτισμένα έθνη, αφού εξαπατά τους πιστωτές της. Τα υποθηκευμένα κρατικά έσοδα και ο οικονομικός έλεγχος είναι δυο ζητήματα που κυριαρχούν στα αιτήματα των ομολογιούχων. Διαπιστώνουμε ότι οι πιστωτές αντιλαμβάνονται τα πρώτα ως κυριολεκτική ιδιοκτησία τους και τον δεύτερο ως «ευλογία». Ο υψηλός βαθμός παρεμβατικότητας που χαρακτηρίζει τις απαιτήσεις τους συμπληρώνει την κατανόησή μας για το ηθικό σύστημα των δανειστών.

Πέραν της παρουσίασης ευρημάτων βάσει των ερμηνευτικών εργαλείων, με τα οποία μας εφοδιάζει η υπάρχουσα βιβλιογραφία, τα δημοσιεύματα αναδεικνύουν επιπλέον μια σειρά από επιπρόσθετα στοιχεία. Έτσι, στο τέταρτο μέρος της τελευταίας ενότητας, ο συλλογισμός του προηγούμενου μέρους αντιστρέφεται. Προκύπτει ότι μια οικονομική εφημερίδα απασχολείται εκτενώς με ζητήματα πολιτικής και διεθνών σχέσεων που οδηγούν στην απόδοση ηθικών χαρακτηρισμών στην Ελλάδα. Αυτή η τακτική λαμβάνει χώρα στα πλαίσια πραγμάτευσης της οικονομικής πτώχευσης του 1893, στις γραμμές ενός οικονομικού εντύπου. Συνεπώς η στάση του ομολογιούχου αναγνώστη των συγκεκριμένων γερμανικών εντύπων απέναντι στις διαπραγματεύσεις επηρεάζεται από αξιολογικές κρίσεις που διατυπώνονται με αφορμή την Κρητική Επανάσταση (1895-1898) και τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο (1897). Ενισχύεται η εικόνα της Ελλάδας ως «αφερέγγυα», «ανέντιμη», «ικανή για όλα», «ικανή να εξαπατήσει» θέτοντας σε κίνδυνο την ευρωπαϊκή ειρήνη. Η προσωπικότητα του Έλληνα μονάρχη, η στρατιωτική ανικανότητα του διαδόχου, η κορινθιακή σταφίδα, και η ληστεία είναι τρεις θεματικές που αναδεικνύονται επίμονα, με αιχμηρά και ευρηματικά σχόλια στα δημοσιεύματα λειτουργώντας σαν συμβολοποιημένα νοήματα.

Στο πέμπτο μέρος συγκεντρώνονται οι απευθύνσεις των Γερμανών μικρο-ομολογιούχων προς τα κράτη καταγωγής τους και τις Μεγάλες Δυνάμεις. Κύρια σημεία είναι η απαίτηση της κρατικής παρέμβασης για τη διευθέτηση των διαφορών τους με την Ελλάδα, και οι κατηγορίες που τους προσδίδονται για ανεκτικότητα και ολιγωρία απέναντι της. Η συσχέτιση του διεθνούς ζητήματος της Ελλάδας με θέματα της γερμανικής εσωτερικής πολιτικής αναδεικνύει τη γενικότερη ηθική των Γερμανών ομολογιούχων.

Στην τελευταία ενότητα καταλήγουμε στα συμπεράσματα μας. Στο παράρτημα παρατίθενται ενδεικτικά κείμενα σε μετάφραση και ενδιαφέροντα σκίτσα. Το κείμενο κλείνει με τις βιβλιογραφικές αναφορές.

1. Θεωρητική πραγμάτευση της Ηθικής Οικονομίας

Η συσχέτιση της ηθικής και της οικονομίας εμφανίζεται ήδη στο έργο του Αριστοτέλη (Götz, 2015, σ. 149). Από τότε, πότε με περισσότερη έμφαση στην ηθική και πότε στην οικονομία, η σχέση των δυο παρατηρείται στην συμπεριφορά και την σκέψη του ανθρώπου. Αυτή η σχέση δεν υπήρξε ούτε μονοδιάστατη, ούτε ιστορικά σταθερή. Έτσι, μέχρι και τον Διαφωτισμό δεν υφίσταται η αναγκαιότητα να επιχειρηματολογήσει κανείς για αυτή την συσχέτιση, αφού οι δυο έννοιες είναι τόσο στενά συνδεδεμένες που προσλαμβάνονται ως ταυτόσημες (Götz, 2015, σ. 150). Η σταδιακή απελευθέρωση της ηθικής από κοινωνικά προσδιοριζόμενα ήθη και έθιμα, και από τη θρησκευτική της θεμελίωση είναι ένα μοντέρνο φαινόμενο (Knoch&Möckel, 2017). Ο όρος της Ηθικής Οικονομίας εμφανίζεται πια όταν οι δυο έννοιες αυτονομούνται η μια από την άλλη στον ανθρώπινο λόγο και στη σκέψη. Ένας χρήσιμος ορισμός της Ηθικής Οικονομίας είναι αυτός του Sayer, ο οποίος ισχυρίζεται ότι η Ηθική Οικονομία είναι «η μελέτη του τρόπου με τον οποίο οι οικονομικές δραστηριότητες όλων των ειδών επηρεάζονται και διαρθρώνονται από ηθικούς κανόνες, και του πώς με τη σειρά τους αυτοί οι κανόνες μπορούν να αμφισβητηθούν, να παρακαμφθούν ή να επηρεαστούν από οικονομικά σχήματα» (Sayer, 2000, σ. 2).

1.1 Η διευρυμένη κατανόηση της Ηθικής Οικονομίας

Ο E.P.Thompson είναι ο πρώτος που εισάγει το 1971 τον όρο της Ηθικής Οικονομίας με συγκεκριμένα αναλυτικά χαρακτηριστικά στην ιστορική επιστήμη, μελετώντας την Ηθική Οικονομία του πλήθους, στις ταραχές για τα τρόφιμα στην Αγγλία του 18^{ου} αιώνα. Από τότε ένα πλήθος ερευνών χρησιμοποιεί την έννοια της Ηθικής Οικονομίας εστιάζοντας κυρίως στις θεματικές της κατανάλωσης και της εργασίας (Ποταμιάνος, 2021). Όπως και σε άλλες μεθοδολογικές διαβουλεύσεις στα πλαίσια των κοινωνικών επιστημών, έτσι και στην περίπτωση της Ηθικής Οικονομίας, έχει προκύψει μια μεθοδολογική συζήτηση ανάμεσα σε ερευνητές που χρησιμοποιούν τον όρο στα πρότυπα του Thompson, υπό την «στενή» του έννοια και σε άλλους που υποστηρίζουν μια διεύρυνση του.³

Το παρόν κείμενο εργασίας υιοθετεί τις παρακάτω, έξι, βασικές υποθέσεις σε σχέση με τη θεωρητική κατανόηση της έννοιας της Ηθικής Οικονομίας συντείνοντας στη διεύρυνση της.

³ Για μια κατατοπιστική παρουσίαση της σχετικής συζήτησης, δες Ποταμιάνος (2021).

Πρώτον, η Ηθική Οικονομία περιγράφει αντιλήψεις για μια ορθή συμπεριφορά στην οικονομική σφαίρα. Η αίσθηση για το τι είναι δίκαιο και τι όχι, είναι κεντρική.

Δεύτερον, όπως έχουν υποστηρίξει ο Ποταμιάνος (2021) και ο Suter (2019), η Ηθική Οικονομία ενέχει μια σύγκρουση ανάμεσα στη λογική της αγοράς και στην κοινωνία. Μια σύγκρουση ανάμεσα σε κάτι το καθιερωμένο, το υπαρκτό και υπερασπίσιμο που αμφισβητείται από τις καπιταλιστικές αγορές.

Η αναφορά στο καθιερωμένο συντείνει σύμφωνα με κάποιους ερευνητές στον προσανατολισμό της Ηθικής Οικονομίας στο παρελθόν. Υπερασπιζόμενος κανείς το καθιερωμένο δεν μπορεί να στοχεύσει στον «προοδοκεντρισμό και στην μεταρρυθμιστική δυναμική της νεωτερικότητας» (Ποταμιάνος, σ. 57, 2021). Συμπληρωματικά ως προς τα όσα γράφει ο Ποταμιάνος, αντιλαμβανόμαστε σε αυτό το κείμενο εργασίας ότι η Ηθική Οικονομία μπορεί να αντλεί νομιμότητα από το καθιερωμένο (από το παρελθόν), αλλά μέσα από τη διατύπωση διεκδικήσεων στρέφει αναπόφευκτα το βλέμμα προς το μέλλον. Απόδειξη αποτελεί το γεγονός ότι το αποτέλεσμα της σύγκρουσης που υπονοείται στα πλαίσια της Ηθικής Οικονομίας είναι μια υβριδική κατάσταση ανάμεσα στα κοινωνικά προτάγματα που αντλούν νομιμοποίηση από το καθιερωμένο που ίσχυε και στο καινούργιο που επιφέρει η λογική της αγοράς. Αλλιώς, η επικράτηση αυτοτελώς του καθιερωμένου θα επιβεβαίωνε την παντελή απουσία προσανατολισμού στο μέλλον.

Τρίτον, στο κέντρο αυτής της σύγκρουσης βρίσκεται μια έντονη επίκληση στη νομιμότητα. Θεωρούμε ότι η αποκατάσταση της δικαιοσύνης δεν συνδέεται απαραίτητα με προοδευτικά προτάγματα που στοχεύουν στην κοινωνική δικαιοσύνη, και δεν μετουσιώνεται απαραίτητα σε μια οργανωμένη σύγκρουση ή ταξική πάλη. Ισχυριζόμαστε ότι η στοχοθεσία των αντιδράσεων μπορεί να προτάσσει, είτε τα ιδιωτικά συμφέροντα, είτε και αιτήματα που δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως ιδεαλιστικά. Αυτά όμως τα αιτήματα γίνονται αντιληπτά ως υπεράσπιση και αποκατάσταση της ηθικής λειτουργίας του κόσμου.

Τέταρτον, η έννοια της Ηθικής Οικονομίας συσχετίζεται με μια μακρά μετάβαση. Αναφέρεται στις ανθρώπινες αντιδράσεις σε μια αλλαγή που επέρχεται στην κοινωνία (εξού και η προαναφερθείσα σύγκρουση).

Πέμπτον, περνώντας στις υποθέσεις που καταδεικνύουν την αναγκαιότητα διεύρυνσης της σημασίας της Ηθικής Οικονομίας, υποστηρίζουμε ότι όλες οι οικονομίες είναι εμποτισμένες με τους κανόνες των κοινοτήτων στις οποίες αυτές εδράζονται (Booth, 1994; Palomera&Vetta, 2016). Επιπλέον, η αναζήτηση της Ηθικής Οικονομίας έχει νόημα σε πλαίσια μετάβασης από προκαπιταλιστικές σε νεωτερικές συνθήκες. Δεν υιοθετούμε, δηλαδή, την αυστηρά δυαδική προσέγγιση ανάμεσα σε «ενσωματωμένες» και σε «αυτόνομες» οικονομίες στα πρότυπα του Polanyi, θεωρώντας τις πρώτες, μονομερώς, πεδίο εφαρμογής της Ηθικής Οικονομίας, ενώ τις δεύτερες αποκλειστικά προσδιοριζόμενες από τη λογική της αγοράς. (Arnold, 2001 σ.

86). Αντιθέτως, σε αυτή τη μετάβαση κυριαρχεί τότε η λογική της αγοράς και τότε αυτή της κοινωνίας στην οποία η αγορά εδράζεται.

Έκτον, υιοθετείται η θέση ότι είναι δυνατή η εφαρμογή του όρου σε ιστορικά υποκείμενα που δεν αποτελούν μια κοινωνική ή οικονομική τάξη (Gkintidis, 2016; Fassin in Suter, 2019, σ. 83). Οι Knoch&Möckel (2017) μιλούν για «κολλεκτίβες», για «ομάδες», για κοινότητες. Επιπλέον, υιοθετώντας την προσέγγιση του Gkintidis (2019), θεωρούμε ότι η αναλυτική ικανότητα της Ηθικής Οικονομίας δεν περιορίζεται αποκλειστικά στις λαϊκές τάξεις.

1.2 Η Ηθική Οικονομία του ιδιωτικού χρέους

Η σχετική βιβλιογραφία της Ηθικής Οικονομίας του χρέους αναδεικνύει κυρίως το κοινωνικό και ανθρωπολογικό υπόβαθρο του. Ο Suter (2019, σ. 76) τόνίζει ότι ο όρος της Ηθικής Οικονομίας είναι κατάλληλος για τη μελέτη του χρέους, αφού αυτή επιτρέπει την προσέγγιση του ως ένα βαθιά σχεσιακό φαινόμενο που συγχωνεύει ηθικές κρίσεις και οικονομικούς υπολογισμούς. Ανοίγει επίσης τη συζήτηση γύρω από συναισθηματικά εμποτισμένες ιδέες περί δικαιοσύνης, συγκεκριμένες μορφές νομιμότητας και κοινοτικούς κανόνες ανάλογα με το ιστορικό πλαίσιο.

Στο πεδίο της ανθρωπολογικής επιστήμης ο Graeber (2011) καταδεικνύει πως η χρέωση προϋπήρχε της εγχρήματης οικονομίας. Αναπόφευκτο αποτέλεσμα αυτής της συνθήκης είναι ότι οι κοινωνικές σχέσεις ήταν αυτές που καθόριζαν τις σχέσεις χρέους, αφού ο νομισματικός υπολογισμός του ήταν αρχικά απών. Έτσι, το χρέος είναι δομημένο επάνω στις κοινωνικές σχέσεις με τις ιδιαίτερες ηθικές διαστάσεις που τις χαρακτηρίζουν. Στα πλαίσια της ανθρωπολογικής επιστήμης, ο Hours (2015) διακρίνει ανάμεσα σε μια συμβολική διάσταση του χρέους προς την οικογένεια, τους γονείς, ή το Θεό και σε μια χρηματική προς τον πιστωτή. Αντίστοιχα, οι Hours&Ahmed (2015) αντιλαμβάνονται το χρέος ως ένα κοινωνικό φαινόμενο. Διακρίνουν ανάμεσα σε κοινωνικό και οικονομικό χρέος. Το κοινωνικό χρέος βασίζεται σε αμοιβαίες υποχρεώσεις, ενέχει την έννοια της ανταπόδοσης, αλλά δεν μπορεί να σβηστεί παρά μόνο με κοινωνικό εξωστρακισμό. Το οικονομικό χρέος είναι μετρήσιμο και τη στιγμή που παίρνει μορφή σύμβασης, λαμβάνει μια ηθική διάσταση που μετουσιώνεται σε υποχρέωση: στην ηθική υποχρέωση αποπληρωμής που έχει να εκπληρώσει ο οφειλέτης. Ο Hours (2015) τονίζει επίσης ότι το χρέος μπορεί να συνδέεται με θετικές υποδηλώσεις, όταν η αποπληρωμή του σχετίζεται με την χειραφέτηση και την απελευθέρωση του οφειλέτη (Hours&Ahmed, 2015, σ. 3) ή αρνητικές στην περίπτωση που δημιουργεί σχέσεις υποταγής και εξάρτησης θίγοντας έτσι το ηγεμονικό, εξουσιαστικό σχήμα⁴ που εμπεριέχεται στο χρέος (Hours&Ahmed, 2015, σ. 2-3; Hours, 2015, σ. 21).

⁴ Το ηγεμονικό σχήμα το συναντάμε σε ιστορικά παραδείγματα, όπως η δουλεία οφειλετών που ίσχυε στην αρχαιότητα, όπως και η φυλάκιση ασυνεπών οφειλετών μέχρι και τον 19^ο αιώνα ή η αφαίρεση

Η ηθική και συναισθηματική φόρτιση που συνοδεύει την εικόνα του οφειλέτη αποτυπώνεται και σε γλωσσολογικό επίπεδο. Ήδη σε προχριστιανικές παραδόσεις, όπως και σε όλες τις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, το χρέος αντιμετωπίζεται ως συνώνυμο της ενοχής και της αμαρτίας (Graeber, 2011, σ. 56, 59). Σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες σχετίζεται με εκφράσεις όπως «ελευθερία από το χρέος», «χρέος από ευγνωμοσύνη» και «χρέος τιμής». Έννοιες όπως η ευγνωμοσύνη, τιμή, πίστη, υποχρέωση και η αμαρτία, και αισθήματα, όπως η ενοχή, η ταπείνωση, δυσαρέσκεια, και η ντροπή έχουν συνδεθεί με το χρέος και αποδεικνύουν την πολιτισμική δυσφορία που το συνοδεύει. (Hours, 2015, σ. 21; Dyson, 2014, σ. 149-150) Έτσι, επιχειρήματα σχετικά με το ποιος πραγματικά οφείλει, τι και σε ποιον, έχουν παίξει κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση του βασικού λεξιλογίου μας για το σωστό και το λάθος (Graeber, 2011, σ. 8). Στη γερμανική και ολλανδική γλώσσα χρησιμοποιείται η ίδια λέξη (die Schuld) για τις έννοιες του χρέους και της ενοχής. Ο Nietzsche στη «Γενεαλογία της Ηθικής» αναλύει σε ανθρωπολογικό επίπεδο τις επιπτώσεις της ιστορικής σύνδεσης του χρέους με την ενοχή.

Με οικονομικούς όρους, η πτώχευση αποτελεί ένα μέσο αποκατάστασης της ισορροπίας στην αγορά κεφαλαίου που ενισχύει την αποτελεσματικότητά τους. Είναι μια συνέπεια που θα πρέπει να υποστούν όλοι όσοι ενεπλάκησαν στην λειτουργία της ελεύθερης αγοράς. Αυτή η σύγκρουση όμως σπανιώς διευθετείται με αυτό τον τρόπο. Συνήθως νομικές συμβάσεις και εξω-συμβατικές πρακτικές απαίτησης κρατικής ρύθμισης και παρέμβασης, αλλά και ηθικής στοχοποίησης του οφειλέτη, όπως αναλύσαμε νωρίτερα, εξασφαλίζουν τη ροή εισοδήματος προς τον πιστωτή (Petersson, 2009, σ. 12).

Τέλος, τα εχέγγυα που προσφέρει ο οφειλέτης αποτελούν σημαντικό στοιχείο της σύμβασης που συνομολογεί με τον πιστωτή. Εισάγεται, έτσι, η ανάγκη συλλογής πληροφοριών, εκτιμήσεων και μετρήσεων του αντικειμένου που λειτουργεί σαν εξασφάλιση (collateral) (Suter, 2017, σ. 11). Σε ιδιωτικό επίπεδο, στην περίπτωση του ενεχυροδανεισμού, προκύπτουν μια σειρά από ηθικά επίδικα. Από την μία, ο ενεχυροδανεισμός επέτρεπε την πρόσβαση σε πίστωση με ελάχιστο κεφάλαιο την κινητή περιουσία. Από την άλλη, τονιζόταν η ρητορική της πειθαρχίας και λιτότητας, και η χρηστική αξία των ενέχυρων έναντι της ρευστοποίησης τους (Suter, 2017, σ. 24).

πολιτικών δικαιωμάτων από τους πτωχευμένους άνδρες στη Βασιλεία της Ελβετίας τον 19^ο αιώνα (Suter, 2019).

2. Νέο αναλυτικό επίπεδο: Τα μεθοδολογικά εργαλεία για την ανάδειξη της Ηθικής Οικονομίας του κρατικού χρέους και της εξυπηρέτησης του

Στη βιβλιογραφία της Ηθικής Οικονομίας του χρέους επικρατεί η ανάλυση του ιδιωτικού, μικρο επιπέδου. Σε αυτό το κείμενο εργασίας εξελίσσεται η συλλογιστική και η ανάλυση μεταφέρεται στο κρατικό επίπεδο. Αναφορικά προς τις υποθέσεις που έγιναν στην πρώτη ενότητα για την έννοια της Ηθικής Οικονομίας, η ευρύτερη κοινωνικοοικονομική εξέλιξη μέσα στην οποία κινείται η παρούσα έρευνα είναι οι διαπραγματεύσεις και το πλαίσιο του διακανονισμού που ακολουθούν μια κρατική πτώχευση τον 19^ο αιώνα, εποχή εκδόσεως ομολογιακών δανείων από εμπορικές τράπεζες χωρίς να υπάρχουν καθιερωμένοι διαιτητικοί υπερεθνικοί θεσμοί. Σε αυτή τη μακρά εξέλιξη της εδραίωσης των αγορών κρατικών ομολόγων η πτώχευση λειτουργεί σαν τομή γιατί συνταράσσει την εμπιστοσύνη στις αγορές και ενεργοποιεί τις διαπραγματεύσεις. Η δέσμευση κρατικών εσόδων και προσόδων προκειμένου να επιτευχθεί νέος δανεισμός και ο διεθνής έλεγχος επί των οικονομικών ενός κράτους, ως μέσο κύρωσης, αποτελούν καινοτομίες της περιόδου.

Στην προκειμένη περίπτωση, φορέας της Ηθικής Οικονομίας της εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους είναι οι Γερμανοί πιστωτές της Ελλάδας του τέλους του 19^{ου} αιώνα. Αν και δεν διαμορφώνουν μια κοινωνική τάξη, αποτελούν όμως μια κοινότητα που προέρχεται κυρίως από μικροαστικά στρώματα με κοινές ταξικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αναφορές, με μια πολιτική κουλτούρα βάσει της οποίας αρθρώνουν ηθικά πρότυπα και πρακτικές. Ο δημόσιος λόγος που αποτυπώνεται στα δημοσιεύματα συνθέτει την Ηθική Οικονομία εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους των Γερμανών κατόχων ελληνικών χρεογράφων. Στη μακρά διαδικασία εδραίωσης των αγορών κρατικών χρεογράφων αναγνωρίζουμε μια σύγκρουση. Τη σύγκρουση που επέρχεται όταν ανακοινώνεται μια κρατική αναστολή πληρωμών. Από την μία, οι πιστωτές βάσει των γνώριμων μέχρι τότε ιδιωτικών πτωχευτικών παραδόσεων δραστηριοποιούνται με στόχο την επανέναρξη εξυπηρέτησης του χρέους από την πλευρά του κράτους-οφειλέτη, της Ελλάδας. Από την άλλη, προκύπτει το ενδεχόμενο αμετάκλητης απώλειας εισοδήματος του πιστωτή. Τα μέσα πίεσης που διαθέτουν οι πιστωτές για να την ανατρέψουν είναι είτε η εκτέλεση των νομικών συμβάσεων, είτε η ηθική, εξω-συμβατική στοχοποίηση του οφειλέτη. Ο ενεργός ρόλος του κράτους στη διευθέτηση αυτής της σύγκρουσης αποζητάται από τους δανειστές. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τα χρωστούμενα θα αποπληρώνονταν. Στην προκειμένη περίπτωση η κατάργηση του νόμου περί πτώχευσης, η καταβολή των τόκων στο 100%, ο έλεγχος επί της διαχείρισης των υποθηκευμένων κρατικών εσόδων, η συμμετοχή σε μελλοντικές υπεραποδόσεις, και η επιβολή οικονομικού ελέγχου είναι τα αιτήματα των πιστωτών που κινούνται προς αυτή την κατεύθυνση.

Μη παραγνωρίζοντας τις ιδιαιτερότητες του κρατικού έναντι του ιδιωτικού χρέους⁵, υποστηρίζεται ότι μεθοδολογικά είναι εφικτή η μετατόπιση στο μακρο επίπεδο για τους παρακάτω λόγους. Πρώτον, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η μια πλευρά των διαπραγματευτών είναι ιδιώτες μικροομολογιούχοι, με ιστορικά προσδιορισμένες εμπειρίες που σχετίζονται με την χρέωση και την πτώχευση, και με συγκεκριμένες επενδυτικές εμπειρίες. Κοινωνικά όντα με ταξικές, πολιτισμικές και οικονομικές αναφορές. Ως εκ τούτου, είναι εύλογο να εντοπίζονται ανθρωπολογικά στοιχεία στην πρόσληψη του χρέους ακόμα και όταν υπάρχει μετατόπιση της αναφοράς από το ιδιωτικό χρέος, στο κρατικό.

Δεύτερον, η Πολιτική Οικονομία του κρατικού χρέους παρέχει εργαλεία ώστε να είναι δυνατή η μεταφορά της ανάλυσης στο κρατικό επίπεδο. Οι θεωρίες της Πολιτικής Οικονομίας γύρω από το ενδεδειγμένο μέγεθος του κρατικού χρέους ανοίγουν τη συζήτηση για τη συσσώρευση του κρατικού χρέους, μια συζήτηση που έχει ηθικές διαστάσεις. Εισάγουν το ζήτημα του αν είναι θεμιτό ή ηθικό ένα μεγάλο ή ένα μικρότερο κρατικό χρέος. Τίθενται, έτσι, οι βάσεις της οικονομικής σκέψης γύρω από το κρατικό χρέος.

Ακολουθεί η πραγμάτευση των εργαλείων που χρησιμοποιούνται στην παρούσα έρευνα για να προσεγγιστεί η Ηθική Οικονομία εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους, τα οποία αντλούνται από την Ανθρωπολογική Επιστήμη και την Πολιτική Οικονομία.

2.1 Σχέση πιστωτή-οφειλέτη

Δεδομένου ότι το χρέος είναι ένα βαθιά σχεσιακό φαινόμενο (Suter, 2019, σ. 76), η σχέση του πιστωτή με τον οφειλέτη βρίσκεται στον πυρήνα της ανάλυσης μας. Τρία είναι τα χαρακτηριστικά αυτής της σχέσης: η συστημικότητα, η αμοιβαιότητα και η ασυμμετρία. Τα στοιχεία της συστημικότητας και της αμοιβαιότητας εδράζονται στην οικονομική φύση της σχέσης πιστωτή-οφειλέτη. Η πλεονάζουσα και η ελλειμματική οικονομία αλληλοεξαρτώνται στη βάση ενός συστήματος εμπορικών και χρηματικών ροών που τις συνδέουν. Η σύμβαση που θεμελιώνει τη σχέση πιστωτή-οφειλέτη προβλέπει υποχρεώσεις και δικαιώματα και για τις δυο πλευρές. Ο πιστωτής πρέπει να διαθέσει το κεφάλαιο του και ο οφειλέτης να το αποπληρώσει, όπως έχουν

⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι κύριο στοιχείο διαφοροποίησης του ιδιωτικού από το κρατικό χρέος είναι η δημόσια διάσταση του δεύτερου και η συνέχεια που αυτό παρουσιάζει. Η εξυπηρέτηση του κρατικού χρέους βασίζεται στη φορολογική εξουσία του κράτους που εκπροσωπεί όλους τους πολίτες. Επίσης, η εκτεταμένη χρονικά διάρκεια ζωής ενός κράτους καθιστά την πίστωση σε αυτό μια λιγότερο ριψοκίνδυνη επένδυση (Theocarakis, 2014, σ. 3) σε σχέση με την αγορά εταιρικών μετοχών. Η κρατική πτώχευση αποτελεί ένα πολιτικο-οικονομικό ζήτημα, ενώ η πτώχευση ενός ιδιώτη αποτελεί αντικείμενο του αστικού δικαίου. Το κράτος καλείται να επιλέξει ανάμεσα σε δυο συνθήκες (Petersson, 2009, σ. 27). Από τη μια, στην ανάπτυξη θεσμών που εξυπηρετούν την διαχείριση του κρατικού χρέους και στην φορολογική επιβάρυνση των πολιτών του, τιμώντας τις συμβάσεις που έχουν υπογραφεί στο όνομα του. Από την άλλη, στις πολιτικές και οικονομικές επιπτώσεις της παραβίασης μιας νομικής σύμβασης, αναστέλλοντας την αποπληρωμή του χρέους, όταν το βάρος που επιφέρει στην κοινωνία είναι πολιτικά και κοινωνικά μη ανεκτό.

συμφωνηθεί. Στην περίπτωση που η μια πλευρά αθετήσει τα συμφωνηθέντα, έχει δικαίωμα να το πράξει και η άλλη.

Το στοιχείο της ασυμμετρίας σχετίζεται με την κοινωνική διάσταση αυτής της σχέσης. Κοινωνικά προσδιοριζόμενες εικόνες συνοδεύουν το ρόλο του πιστωτή και του οφειλέτη. Αυτές οι εικόνες δεν είναι σταθερές και εξελίσσονται μέσα στο χρόνο. Η μεσαιωνική καταδίκη του κέρδους ταυτίζει όσους το επιδιώκουν με δαιμονικές προσωπικότητες (Graeber, 2011, σ. 9-11). Αντιθέτως, πιο νεωτερικές συνδηλώσεις του πιστωτή του αποδίδουν μια ανωτερότητα που αντλεί από την κατοχή κεφαλαίου, είτε αυτό είναι οικονομικό, πολιτισμικό, κοινωνικό, είτε πολιτικό. Ο οφειλέτης πασχίζει να ξεφύγει από μια συνθήκη έλλειψης σεβασμού προς το πρόσωπό του, που συνδέεται με την ανάγκη του να δανειστεί. Κρίνεται με βάση τη πιστοληπτική του ικανότητα, κρίση που έχει οικονομικές, κοινωνικές, και συναισθηματικές αφετηρίες (Dyson, 2014, σ. 172).

Η πτώχευση, ως οικονομικό ενδεχόμενο, αντιμετωπίζεται στην πράξη με δυο τρόπους. Πρώτον, η υποθήκευση κρατικών εσόδων και προσόδων στοχεύει στην νομική ενδυνάμωση της σύμβασης και στην εξισορρόπηση της σχέσης πιστωτή-οφειλέτη.⁶ Η υποθήκευση κρατικών εσόδων λειτουργεί από την μια διευκολυντικά αναπτύσσοντας την πίστωση, προκαλεί όμως, από την άλλη, νέες πολυπλοκότητες. Στην βάση αυτών των εξασφαλίσεων, κράτη που δεν θέλουν να συνδέσουν ένα νέο δάνειο με μια συγκεκριμένη (παραγωγική) επένδυση δύναται να έχουν πρόσβαση σε πίστωση. Έτσι, υποθηκεύουν τα κρατικά έσοδα από φορολογία, από μονοπώλια ή και τελωνεία από υφιστάμενες ή και ενδεχόμενα νεοπροσαρτημένες περιοχές. Οι πιστωτές θεωρητικά εξετάζουν πλέον πτυχές της πολιτικής οικονομίας, των παραγόμενων προϊόντων και του επιπέδου της κατανάλωσης της χώρας στις οποίες τα χρεόγραφα θέλουν να επενδύσουν. Απαιτούν συγκεκριμένα πρότυπα ανεξάρτητης και αποτελεσματικής διαχείρισης των υποθηκευμένων κρατικών εσόδων.

Δεύτερον, ένα πλέγμα από εξω-συμβατικές πρακτικές καθιστούν την ηθική υποχρέωση του οφειλέτη να αποπληρώσει τα χρωστούμενα αδιαπραγμάτευτη και δεδομένη. Το βάρος της προσαρμογής στις νέες συνθήκες μετά την πτώχευση υποχρεούται να αναλάβει κατά κύριο λόγο ο οφειλέτης. Οι υποχρεώσεις του οφειλέτη βαραίνουν σαφώς περισσότερο από αυτές του πιστωτή, παραβλέποντας οποιαδήποτε συστημικότητα των οικονομικών και εμπορικών σχέσεων ανάμεσα σε κράτη, και την αμοιβαία εξάρτηση τους (Dyson, 2014, σ. 172). Λεξιλογικές επιλογές με ιδιαίτερες ηθικές και συναισθηματικές φορτίσεις, διπλωματικές πιέσεις, όπως επίσης και παρεμβάσεις αποσκοπούν στην καθιέρωση αυτής της ηθικής υποχρέωσης του οφειλέτη.

⁶ Αυτή η τακτική ακολουθείται ήδη στη δεκαετία του 1820 στα δάνεια προς χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Ανατολικής Μεσογείου που βρίσκονταν σε διαδικασία ανεξαρτητοποίησης. Τα ελληνικά δάνεια της Ανεξαρτησίας είναι μια τέτοια περίπτωση (Χατζηιωάννου, 2013, σ. 39-40).

2.2 Ο χρόνος και αντικρουόμενες χρονικότητες

Ο χρόνος είναι ένα εγγενές χαρακτηριστικό του χρέους. Όταν ένας πιστωτής κρίνει το αξιόχρεο ενός υποψήφιου οφειλέτη προβαίνει σε εκτιμήσεις για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του οφειλέτη. Άλλωστε, ο ίδιος ο υπολογισμός του τόκου εμπεριέχει στην εξίσωση του τον χρόνο.

Μια άλλη σύνδεση του χρόνου με το χρέος είναι η θέση ότι η πίστωση προτεραιοποιεί το παρόν έναντι του μέλλοντος (Roilos, 2019, σ. 3). Επιτρέπει στον οφειλέτη την κατανάλωση επιπλέον πόρων στο παρόν με την προϋπόθεση ότι θα πρέπει να διάγει μια πιο λιτή ζωή στο μέλλον, ώστε να αποπληρώσει κεφάλαιο και τόκους.⁷ Επιπλέον, το χρέος κινείται ανάμεσα στο τι θεωρείται πρόσκαιρο έναντι του διαχρονικού. Για παράδειγμα, τα χρεόγραφα με έγγεια εγγύηση θωρούνται διαχρονικώς έγκυρα (Suter, 2019, σ. 92). Στην ίδια λογική, το κρατικό χρέος έχει, αν όχι άπειρο, πάντως έναν ιδιαιτέρως εκτεταμένο χρονικό ορίζοντα, λόγω της ιστορικής συνέχειας που χαρακτηρίζει ένα κράτος (Theocarakis, 2014, σ. 3).

Συνεπώς, ισχυριζόμαστε ότι το ίδιο το χρέος ενέχει έντονη τη διάσταση του χρόνου εμπλέκοντας τον σε όλους τους προσανατολισμούς του. Με άλλα λόγια ενέχει διαφορετικές και «αντικρουόμενες χρονικότητες» (Suter, 2019, σ. 89), εγγενείς στην ίδια την διαδικασία της πίστωσης.

Αντικρουόμενες ή περιπλεγμένες χρονικότητες διαπιστώνονται όμως και σε δυο ακόμη πεδία. Πρώτον, το ένδοξο παρελθόν εργαλαιοποιείται για να αντιτεθεί στο απογοητευτικό παρόν. Έτσι, χρεοκοπημένοι ιδιώτες στην πρώιμη βιομηχανική Βασιλεία της Ελβετίας ανέλυαν στις ακροάσεις τους στην αστυνομία πως η συμμετοχή τους στην αγορά τους εκθέτει σε έναν μηχανισμό δίχως μνήμη, τονίζοντας τους κόπους και τις προσπάθειες που έκαναν στο παρελθόν για να είναι σωστοί οικογενειάρχες και για να αποφύγουν τη χρεοκοπία (Suter, 2019, σ. 89). Δεύτερον, έχει διατυπωθεί στη βιβλιογραφία ότι η αρχαία πολιτισμική κληρονομιά στην περίπτωση της Ελλάδας λειτουργεί ως καθοριστικός παράγοντας στην πρόσληψη των Ελλήνων από τους Ευρωπαίους ως κάτι το «οικείο». Μέρος του κοινού, ευρωπαϊκού, «εμείς». Το θετικό αφήγημα που προκύπτει από αυτή τη σύνδεση υπό τις επιρροές του φιλελληνικού κινήματος έχει εντοπιστεί στον ευρωπαϊκό τύπο κυρίως μέχρι το 1870 (Dritsa, 2014; Schönhärl, 2017). Ταυτόχρονα, η γνωριμία των Ευρωπαίων με την μοντέρνα Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα τους κάνει να παρατηρήσουν στοιχεία εξωτικά, ανατολίτικα, απονέμοντας στην Ελλάδα κάτι το απόμακρο και «ξένο» (Dritsa, 2014; Roilos, 2019).

⁷ Να σημειωθεί εδώ ότι η οικονομική επιστήμη αναδεικνύει ένα επιπλέον ενδεχόμενο πέραν της λιτότητας, αυτό της προκαλούμενης ανάπτυξης που επιφέρει η παραγωγική επένδυση των δανειακών πόρων που επιτρέπει τη μελλοντική αποπληρωμή των δανείων.

2.3 Ο ηθικοποιητικός χαρακτήρας των αγορών

Στην ιστορία της οικονομικής σκέψης έχει προβληθεί η άποψη ότι η οικονομία, και συγκεκριμένα το καπιταλιστικό σύστημα, ασκεί ηθικοποιητικές δυνάμεις στον ανθρώπινο χαρακτήρα. Ο Smith, και άλλοι στοχαστές της κλασικής πολιτικής οικονομίας, πίστευαν ακόμη και στην εκπολιτιστική επίδραση που έχουν οι ελεύθερες αγορές στον άνθρωπο. Η ανάπτυξη της εμπορικής οικονομίας συνδέθηκε με τη βελτίωση της κοινωνικής συμπεριφοράς του ανθρώπου. Η χρονική ακρίβεια ή ο σεβασμός σε νομικά έγγραφα και στα ιδιοκτησιακά δικαιώματα ήταν αξίες της κοινωνικής και οικονομικής συμπεριφοράς που εδραιώνονται με την εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος.

Επιπλέον, τονιζόταν ο ηθικά ευεργετικός ρόλος των ελεύθερων αγορών που εντοπίζεται ακόμη και στη χαλιναγώγηση παθών (Frevert, σ. 22). Η συμπεριφορά των ανθρώπων κυριαρχείται όλο και περισσότερο από τη λογική του κέρδους, παραγκωνίζοντας άλλα πάθη, όπως «η φιλοδοξία, η επιθυμία για εξουσία και η σεξουαλική επιθυμία» (Hirschman στη Frevert, σ. 22). Το αποτέλεσμα είναι να καθίσταται σταδιακά η ανθρώπινη συμπεριφορά πιο συντονισμένη, πιο σταθερή και πιο προβλέψιμη. Τον 19^ο αιώνα υπήρχε η πεποίθηση ανάμεσα στους κλασικούς στοχαστές ότι οι ελεύθερες αγορές θα έφερναν περισσότερη ευτυχία και ελευθερία για όλους (Frevert, σ. 21). Το «αόρατο χέρι» του Smith θα μετουσίωνε το προσωπικό συμφέρον του καθενός σε γενική ευημερία (Graeber, 2011, σ. 44).

Πέραν της θετικής απόχρωσης που απέδιδαν οι στοχαστές του 19^{ου} αιώνα στην επίδραση του καπιταλισμού στην ανθρώπινη συμπεριφορά, όπως η εκπολιτιστική του δυναμική και πέραν κάποιων υπερβολικών πεποιθήσεων όπως της θετικής επιρροής των αγορών στην χαλιναγώγηση των ερωτικών παθών, δεν αμφισβητείται ότι οι οικονομικές αξίες του καπιταλισμού διαμορφώνουν κοινωνικές συμπεριφορικές νόρμες με αναφορά σε ηθικές αρετές. Δεδομένου ότι ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα που βασίζεται στην πίστωση (Graeber, 2011), η σύνδεση του ηθικοποιητικού χαρακτήρα του καπιταλισμού με το χρέος είναι αναπόφευκτη.

Αναφορικά με τα όσα αναλύθηκαν στη σχέση πιστωτή-οφειλέτη, το κρατικό χρέος, ανάλογα με το πόσο μεγάλο ή μικρό είναι, συνδέεται με μια σειρά από αρετές. Από την μια, οι αρετές της σύνεσης και της σωφροσύνης συνδέονται με την αποφυγή υψηλού κρατικού χρέους (Dyson, 2014, σ. 163). Τα αξιόχρεα, «υπεύθυνα» κράτη θα πρέπει να δρουν με σωφροσύνη εις το όνομα του δημόσιου συμφέροντος και της εθνικής ταυτότητας (Dyson, 2014, σ. 138). Όπως και στην περίπτωση της ιδιωτικής αποταμίευσης, η λιτή και δίκαιη ζωή, η αίσθηση του περιορισμού, η δημιουργία αποθέματος για έκτακτες ανάγκες, και η αναφορικότητα στο μέλλον (Roilos, 2019) είναι αξίες που συνδέονται με τη συγκράτηση του κρατικού χρέους. Αλλιώς, η μη συνετή διαχείριση του χρέους μπορεί να επιφέρει μη παραγωγική χρήση των δανειακών πόρων και αναχρηματοδότηση του δημόσιου χρέους με νέα δάνεια. Ο Μαρξ

γράφει με ισχυρές ηθικές συνδηλώσεις στο Κεφάλαιο ότι «από τη στιγμή που εμφανίζεται η χρέωση του δημοσίου, τη θέση του αμαρτήματος ενάντια στο άγιο πνεύμα, για το οποίο δεν υπάρχει άφεση, την παίρνει η καταπάτηση της πίστης απέναντι στο δημόσιο χρέος» (Μαρξ, 1978, 1^{ος} τόμος, σ. 779). Από την άλλη, αξίες με αναφορά στο ιδιωτικό επίπεδο όπως η κοινωνική πρόνοια, ηδονιστικά πρότυπα συμπεριφοράς, η πολυτέλεια, οι καθημερινές χαρές της ζωής, και η αναφορικότητα στο παρόν είναι αξίες που συνδέονται με την αξιοποίηση του χρέους ως εργαλείο κρατικής πολιτικής αναλογούν στην εικόνα ενός ισχυρού κράτους, στην εθνική ευημερία, και στη προτεραιοποίηση της κατανάλωσης και της ζήτησης έναντι της προσφοράς (Theocarakis, 2014, σ. 6; Dyson, 2014, σ. 155).

Το χρέος ως εργαλείο κρατικής πολιτικής μας οδηγεί στην συζήτηση που λαμβάνει χώρα στα πλαίσια της Πολιτικής Οικονομίας γύρω από το αποδεκτό μέγεθος του.⁸ Χωρίς να παρουσιαστεί εξαντλητικά αυτή η συζήτηση, αρκεί εδώ να αναφερθεί ότι ήδη από τον 19^ο αιώνα υπάρχουν δυο σχολές σκέψης. Από την μία, εκπρόσωποι της Γερμανικής Ιστορικής Σχολής, όπως ο C. Dietzel, ο L. von Stein, και ο A. Wagner, προσεγγίζουν το κρατικό χρέος ως ευεργετικό για την οικονομία, αφού επιτρέπει την διενέργεια παραγωγικών επενδύσεων που αυξάνουν συνολικά την παραγωγικότητα της οικονομίας. Ως εκ τούτου, το χρέος γίνεται αντιληπτό ως εγγενές στην οικονομική δραστηριότητα και η εξυπηρέτηση του ως δυνατή και φθηνή. Το κράτος αναλαμβάνει ενεργό ρόλο στην διαχείριση των πιστώσεων, που αντιμετωπίζεται ως δείγμα της εξέλιξης και της αποτελεσματικότητας του.

Από την άλλη, Βρετανοί εκπρόσωποι της κλασικής οικονομικής σκέψης, όπως ο A. Smith, D. Ricardo, J. Bentham, συνδέουν το χρέος με την υπερβολική και σπάταλη δημόσια δαπάνη που το μόνο που καταφέρνει είναι η προσωρινή αύξηση της κατανάλωσης, δεσμεύοντας έτσι πόρους σε μη παραγωγικές δραστηριότητες. Το κρατικό χρέος θεωρείται κάτι το έκτακτο, και συνδέεται με φορολογική επιβάρυνση, με αφαίρεση κεφαλαίων από την παραγωγική διαδικασία, με διαγενεακή ανισότητα, και ηθική διάβρωση των πολιτικών ελίτ.

Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε ότι η χρηματοδότηση πολέμων, κυρίως στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, αποτελεί το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυξήθηκε το χρέος των ευρωπαϊκών κρατών, αλλά και μέσα στο οποίο γεννήθηκε ο προβληματισμός για τη διόγκωση του.⁹ Δεν πρέπει άλλωστε να παραγνωρίζουμε ότι στις ιστορικές συνθήκες του 19^{ου} αιώνα, ένα υπολογίσιμο κρατικό χρέος μπορεί να συνδηλώσει την

⁸ Για μια κατατοπιστική παρουσίαση του θέματος δεξ: Theocarakis (2014), Holtfrerich (2013), Dyson (2014).

⁹ Μερικά σχετικά παραδείγματα είναι η ανεξαρτητοποίηση και ίδρυση νέων κρατών στην Λατινική Αμερική (Μεξικό, Αργεντινή, Περού) και στην Ανατολική Μεσόγειο (Ελλάδα, Σερβία, Αίγυπτος) στη δεκαετία του 1820. Στην δεκαετία του 1830, η Ιουλιανή Επανάσταση στη Γαλλία (1830), οι εμφυλιακές συρράξεις στην Ισπανία (1833-1845) και την Πορτογαλία (1828-1834) και η Ιταλική Επανάσταση (1830) προκάλεσαν έξοδα που καλύφθηκαν με δανεισμό (Chatziioannou, 2019, σ. 29-30).

ισχύ ενός κράτους ή ακόμη και να συνεπικουρεί στην αναγνώριση της πολιτικής του υπόστασης, όπως συνέβη στην περίπτωση της Ελλάδας (Chatziioannou, 2019, σ. 30).

3. Το ιστορικό και οικονομικό πλαίσιο: Από την πτώχευση του 1893 στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897

Η ιστορική συνθήκη μέσα στην οποία κινείται το παρόν κείμενο εργασίας είναι το πλαίσιο του διακανονισμού και των διαπραγματεύσεων που ακολουθούν μια κρατική πτώχευση στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η ανάπτυξη της αγοράς χρεογράφων τον 19^ο αιώνα, οι δομικότητες στην κίνηση των κεφαλαίων, όπως αυτή από το κέντρο στην περιφέρεια, η στροφή του επενδυτικού κοινού στην αγορά κρατικών χρεογράφων από το 1873 και μετά, ο ομολογιακός δανεισμός αναπτυσσόμενων κρατών από ιδιώτες ομολογιούχους, η συμμετοχή εμπορικών τραπεζών σε αυτόν, η υποθήκευση κρατικών εσόδων ως εξασφάλιση των δανείων, τα διαφορετικά κύματα των κρατικών πτωχεύσεων του 19^{ου} αιώνα που προκάλεσαν την κινητοποίηση των ομολογιούχων, τα κυρωτικά εργαλεία που είχαν στη διάθεση τους και ο διακανονισμός των πτωχεύσεων που συνδέθηκε συνήθως με κάποιου τύπου κρατική παρέμβαση και την επιβολή οικονομικού ελέγχου, συνθέτουν το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εξελίσσονται οι διαπραγματεύσεις της Ελλάδας με τους εκπροσώπους των δανειστών της την περίοδο 1893-1897.

3.1 Ένα σύστημα υπο διαμόρφωση: Αγορές κρατικών χρεογράφων, κρατικές πτωχεύσεις και διαπραγματεύσεις στα τέλη του 19^{ου} αιώνα

Το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα χαρακτηρίζεται από ένα κύμα οικονομικής παγκοσμιοποίησης με εντατικοποίηση των εμπορικών σχέσεων και της κίνησης κεφαλαίων ανάμεσα στις ευρωπαϊκές οικονομίες (Plumpe, 2016; Petersson, 2009). Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα αναπτύσσεται η αγορά χρεογράφων στα ευρωπαϊκά χρηματιστήρια και εδραιώνεται η «παραγωγική» κρατική χρέωση (Petersson, 2009, σ. 29), η οποία συνδέεται κυρίως με έργα στον σιδηρόδρομο, στο δίκτυο δρόμων, καναλιών και στα λιμάνια. Από τη δεκαετία του 1870 και μετά παρατηρείται μια στροφή του ενδιαφέροντος σε κρατικά ομόλογα, που στην περίπτωση σταθερά αναπτυσσόμενων οικονομιών θεωρούνταν μια σίγουρη και σταθερή επένδυση (Petersson, 2009, σ. 29).

Η στροφή του ενδιαφέροντος του επενδυτικού κοινού στα κρατικά χρεόγραφα συνδέεται με δυο κυρίως ιστορικές εξελίξεις. Πρώτον, η κρίση του 1873 και το κύμα πτωχεύσεων μετοχικών εταιρειών συγκλόνισε την εμπιστοσύνη του επενδυτικού κοινού στις εταιρικές μετοχές (Petersson, 2009, σ. 29). Οι στρατηγικές ενεργητικής προώθησης και διαφήμισης κρατικών χρεογράφων των τραπεζικών οίκων απευθύνονται σε ένα ευρύ αγοραστικό κοινό (Schönhärl, 2017; Petersson, 2009, σ. 35;

Ένα σύστημα υπο διαμόρφωση: Αγορές κρατικών χρεογράφων, κρατικές πτωχεύσεις και διαπραγματεύσεις στα τέλη του 19ου αιώνα

Chatziioannou, 2013, σ. 51). Στις ευρωπαϊκές αγορές σύντομα εμφανίζονται και τα «εξωτικά» ομόλογα των αναπτυσσόμενων χωρών της παγκόσμιας περιφέρειας, όπως αυτά της Αργεντινής, της Πορτογαλίας, της Ισπανίας, της Αιγύπτου, της Ελλάδας και της Σερβίας που υπόσχονταν υψηλότερες αποδόσεις σε συνδυασμό με το αυξημένο ρίσκο που σχετιζόταν με τις οικονομίες τους.

Δεύτερον, τον 19^ο αιώνα η τοποθέτηση κεφαλαίων στη μια ή στην άλλη οικονομία προκύπτει ως αποτέλεσμα των διεθνών πολιτικών σχέσεων που καθορίζονται από τον ανταγωνισμό ανάμεσα στις Μεγάλες Δυνάμεις για άσκηση επιρροής σε συγκεκριμένες περιοχές.¹⁰ Η εντατική ροή κεφαλαίων στα νεοσυσταθέντα κράτη της Ανατολικής Μεσογείου και της Λατινικής Αμερικής χρηματοδοτεί κυρίως στρατιωτικές επιχειρήσεις και αγορά πολεμικού εξοπλισμού.

Το γερμανικό κεφάλαιο ακολουθεί και αυτό την κίνηση από τον παγκόσμιο Βορρά στο Νότο. Από το κέντρο στην περιφέρεια. Η στροφή του γερμανικού ενδιαφέροντος στα ελληνικά ομόλογα σχετίζεται επιπλέον με μια ευφορία („Griechenlandeuphorie“ στο Petersson, σ. 35, 2009) που επικρατούσε στη κοινή γνώμη για την Ελλάδα τη δεκαετία του 1880. Δημοσιεύματα για την οικονομία της Ελλάδας αναγνωρίζουν μεν το μεγάλο κρατικό της χρέος, υποστηρίζουν όμως ότι «τα πράγματα βρίσκονται σε μια τάξη» (Radu, 2017, σ. 205). Το 1889 ο γάμος της πριγκίπισσας Σοφίας, αδελφής του Κάιζερ Γουλιέλμου Β΄ με τον διάδοχο του ελληνικού θρόνου, Κωνσταντίνου εντείνει αυτό το ευνοϊκό κλίμα προς την Ελλάδα με σαφή θετική επίδραση στην αγορά ελληνικών κρατικών ομολόγων. Η αγορά ελληνικών κρατικών ομολόγων καθίσταται μια πατριωτική πράξη, έχουσα πολιτική εγγύηση, μια πολιτισμική συνθήκη που οδηγεί κυρίως Γερμανούς μικροαστούς να τοποθετήσουν τις αποταμιεύσεις τους στο Δάνειο Μονοπωλίων της Ελλάδας (Petersson, 2009, σ. 29, σ. 35). Η έκθεση του Law για την ελληνική οικονομία που δημοσιοποιήθηκε τον Απρίλιο του 1893 λειτούργησε καθησυχαστικά απέναντι στις ανησυχίες που εμφανίζονταν δειλά για το αξιόχρεο της. Οι γερμανικοί τραπεζικοί οίκοι αναγνώρισαν ευκαιρίες κερδοφορίας υπό αυτό το κλίμα, και έτσι, τον Ιανουάριο του 1889 η Nationalbank für Deutschland εκδίδει στη γερμανική αγορά μια δόση του Δανείου Μονοπωλίων του 1887.¹¹

¹⁰ Η έκδοση των δανείων της Ανεξαρτησίας σε βρετανικές τράπεζες τίθεται στα πλαίσια της γενικότερης βρετανικής εξωτερικής πολιτικής (Chatziioannou, 2013, σ. 53). Σύμφωνα με την Schönhärl (2017), πολιτικοί υπολογισμού για τις διεθνείς σχέσεις του γερμανικού κράτους κρύβονται πίσω από την απόφαση να συμμετέχει ο γερμανικός τραπεζικός οίκος Bleichröder στη ελληνικό δάνειο του 1889. Ειδικά στη Βαλκανική τα ξένα δάνεια έπαιξαν έναν πολιτικό ρόλο προωθώντας τη πρόσδεση των νεοιδρυθέντων κρατών στη μια ή στην άλλη Δύναμη (Dyson, 2014, σ. 280-282).

¹¹ Παράλληλα με τα αμιγώς οικονομικά κριτήρια υψηλού τόκου που καθορίζουν την τοποθέτηση κεφαλαίων στα «εξωτικά» κρατικά χρεόγραφα, διαπιστώνουμε ότι και μια σειρά από κριτήρια που σχετίζονται με γενικότερες πτυχές της κοινωνικής ζωής, όπως η προώθηση των δανείων και ένας βασιλικός γάμος, διαμορφώνουν μια υβριδική σύνθεση επενδυτικών κριτηρίων που απέχει πολύ από την εικόνα του ορθολογικού επενδυτή της νεοκλασικής σχολής των οικονομικών.

Ένα σύστημα υπο διαμόρφωση: Αγορές κρατικών χρεογράφων, κρατικές πτωχεύσεις και διαπραγματεύσεις στα τέλη του 19ου αιώνα

Για την σύναψη αυτών των δανείων υποθηκεύονται κρατικά έσοδα και πρόσοδοι σαν εξασφάλιση. Η πιστή συλλογή και απόδοση τους αποτελεί κύριο αίτημα σε περίπτωση πτώχευσης. Πράγματι, διαφορετικά κύματα κρατικών πτωχεύσεων εμφανίζονται στις δεκαετίες του 1820 και 1830, όπως και του 1870. (Chatziioannou, 2019). Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αναστέλλουν την εξυπηρέτηση του χρέους τους η Αργεντινή, η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Ελλάδα και η Σερβία (Petersson, 2009, σ. 31; Chatziioannou, 2019, σ. 31-34). Συνεπώς οι πολλαπλές πτωχεύσεις της Ελλάδας (1827, 1837, 1893) στο 19^ο αιώνα συνέβησαν σε ένα γενικότερο πλαίσιο, ενδεικτικό για τη δομικότητα του φαινομένου.

Ως προς τις αιτίες των πτωχεύσεων, αν και η κάθε περίπτωση παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, θα αναφερθούν δυο για να καταδείχθεί η συστημικότητα τους. Από τη μια, γίνεται συχνά λόγος για αισχροκέρδεια που αποτυπώνεται στους όρους των δανειακών συμβάσεων, τα οριζόμενα τοκοχρεολύσια, αλλά και την μεγάλη απόκλιση ανάμεσα στα ονομαστικά και πραγματικά δανειακά κεφάλαια (Petersson, 2009, σ. 31; Ψαλιδόπουλος, 2019; Χατζηιωάννου, 2013; Chatziioannou, 2019, σ. 27). Από την άλλη, αν και συνδεδεμένος με την ίδια τη γέννηση της κρατικής χρέωσης, ο δανεισμός για μη παραγωγικά, έκτακτα έξοδα ενέχει ισχυρό το ενδεχόμενο ανικανότητας της εξυπηρέτησης του.

Η έλλειψη διαιτητικών θεσμών και αποτελεσματικών κυρωτικών μηχανισμών, και η νομική αβεβαιότητα των δανειακών συμβάσεων αποτελούν μερικά ακόμη στοιχεία που συνθέτουν τη δομική ανωριμότητα του συστήματος. Οι ιδιώτες ομολογιούχοι ιδρύουν ενώσεις, οι οποίες αναλαμβάνουν να εκπροσωπήσουν τις θέσεις τους στις διαπραγματεύσεις με το πτωχευμένο κράτος-οφειλέτη. Ταυτόχρονα πιέζουν τα κράτη καταγωγής τους να αναλάβουν πρωτοβουλίες με βασικά μέσα την πολιτική των κανονιοφόρων και τον οικονομικό έλεγχο.¹² Προκύπτει εδώ το τυπικό σχήμα της επίκλησης στην κρατική παρέμβαση. Στόχος της είναι η ανάσχεση των δυνάμεων της αγοράς, ακόμα και σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται από παγκοσμιοποιητικές δυνάμεις και τη φιλελεύθερη οικονομική σκέψη (Polanyi, 2001 [1944]; Palomera&Vetta, σ. 8). Έτσι, και στη δική μας περίπτωση, μια ομάδα ομολογιούχων πιέζουν για κρατική προστατευτική πολιτική.

Οι γερμανικές αρχές δεν αντιμετωπίζουν τόσο ελαφρά το ενδεχόμενο στρατιωτικής παρέμβασης, όσο παρουσιάζεται στις απαιτήσεις των δανειστών. Κύριο μέλημα τους είναι η διατήρηση κοινής στάσης με την Αγγλία και τη Γαλλία, όπως επίσης να μην δημιουργηθεί ένα προηγούμενο που θα προκαλεί μια «ηθική δέσμευση» από πλευράς τους απέναντι στους εκάστοτε ομολογιούχους. Η αποφυγή του «ηθικού κινδύνου» (moral hazard) είναι βασικό τους επιχείρημα (Wynne, 1951, σ. 304;

¹² Η ίδρυση τέτοιου είδους επιτροπών δεν ήταν κάτι καινούργιο. Με αφορμή το κύμα εταιρικών πτωχεύσεων στη κρίση του 1871, ιδρύονται επιτροπές κατόχων μετοχών που πιέζουν νομικά τις πτωχευμένες εταιρείες να αποδώσουν τα αντίστοιχα τοκομερίδια (Radu, 2017, σ. 118).

Petersson, 2009, σ. 37). Αν οι γερμανικές αρχές παρέμβουν μια φορά υπέρ των ομολογιούχων, δημιουργείται ένα προηγούμενο το οποίο μπορεί να οδηγήσει σε «χαλάρωση» των κριτηρίων μελλοντικών τοποθετήσεων, αφού το ενδεχομένο κρατικής παρέμβασης για να προστατεύσει τα συμφέροντα των ομολογιούχων είναι πιθανό (Χατζηιωάννου, 2013, σ. 28).

Ο οικονομικός έλεγχος εισάγεται εν τέλει στην οικονομική πραγματικότητα του 19^{ου} αιώνα. Η Τουρκία και η Αίγυπτος είναι από τις πρώτες περιπτώσεις που εφαρμόζεται. Στην Ελλάδα επιβάλλεται μετά τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο (1897). Ο οικονομικός έλεγχος, σαν αίτημα των πιστωτών προσφέρει ένα πεδίο που αναδεικνύει την Ηθική Οικονομία εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους. Σχετίζεται με έντονες ηθικές κρίσεις σε σχέση με την ανικανότητα ή δόλια άρνηση του κράτους-οφειλέτη να εξυπηρετήσει τα δάνεια του και να διαχειριστεί αποτελεσματικά τα κρατικά του έσοδα. Ο έλεγχος, από την οπτική γωνία των δανειστών, εξυπηρετεί το δίκαιο αίτημα τους για αποπληρωμή των χρεών, και είναι αναγκαίος ανεξαρτήτως ανάγνωσης των αιτιών της αδυναμίας πληρωμής, των σχετικών συνεπειών του στην οικονομία ή και των λαϊκών αντιδράσεων.

3.2 Οι διαπραγματεύσεις της Ελλάδας με τους δανειστές της, 1893-1897

Η Ελλάδα είναι μια χώρα που γεννιέται χρεωμένη λόγω των δανείων της Ανεξαρτησίας (Χατζηιωάννου, 2013). Η περίοδος 1879-1891 χαρακτηρίζεται από εντατικό δανεισμό.¹³ Δανείζεται κυρίως για να καλύψει στρατιωτικές δαπάνες και την αγορά πολεμικού εξοπλισμού, όπως και για αναχρηματοδότηση του ήδη υπάρχοντος χρέους (Δερτιλής, 2016; Ψαλιδόπουλος, 2019).¹⁴ Η Ελλάδα λαμβάνει ονομαστικά δάνεια 730 εκατομμυρίων φράγκων (Radu, 2017, σ. 207) αυτή την περίοδο, με πραγματική εισροή κεφαλαίου στο επίπεδο των 459 εκατομμυρίων φράγκων (Petersson, 2009). Αναστέλει την εξυπηρέτηση του κρατικού της χρέους τρεις φορές (1827, 1837, 1893) κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Με το δάνειο του 1887 που προοριζόταν για αγορά πολεμικού υλικού και αποπληρωμή προηγούμενων δανείων, συμφωνείται η ίδρυση της Εταιρείας Μονοπωλίων, η οποία θα διαχειριζόταν τα κρατικά έσοδα που θα χρηματοδοτούσαν την εξυπηρέτηση του δανείου. Η εταιρεία διαχειρίζεται τις εισπράξεις των μονοπωλίων άλατος, πετρελαίου, παιγνιοχάρτου, πυρείων, σιγαρόχαρτου και τις προσόδους από την εξόρυξη της Νάξιας σμύριδας. Έτσι, συγκεκριμένα έσοδα του ελληνικού κράτους έρχονται πιο κοντά στη σφαίρα ενδιαφέροντος και επιρροής των δανειστών.

¹³ Η προηγούμενη ιστορική περίοδος του εντατικού δανεισμού 1879-1891 και της πτώχευσης της το 1893 έχουν ερευνηθεί εκτενώς στην ελληνική ιστοριογραφία (Chatziioannou, 2019, Ψαλιδόπουλος, 2019; Schönährl, 2017; Δερτιλής, 2016; Chatziioannou, 2013; Χατζηιωάννου, 2013; Αγγελόπουλος, 1937; Ανδρεάδης, 1925).

¹⁴ Μοναδική εξαίρεση αυτής της περιόδου αποτελεί το παραγωγικό δάνειο του 1888 που συνάφθηκε με σκοπό να χρηματοδοτήσει τη σιδηροδρομική γραμμή Μύλων-Ναυπλίου-Καλαματας.

Οι διαπραγματεύσεις της Ελλάδας με τους δανειστές της, 1893-1897

Η πτώχευση του 1893 αποφασίζεται με αφορμή την σταφιδική κρίση και την κακή κατάσταση στο εμπορικό ισοζύγιο πληρωμών της χώρας. Ουσιαστικές αιτίες της πτώχευσης αποτελούν ο προσανατολισμός της ελληνικής οικονομίας στις πολεμικές δραστηριότητες εις βάρος των παραγωγικών έργων και ο υπέρογκος δανεισμός της. Δυο στοιχεία που επιβάρυναν ιδιαίτερα τον κρατικό προϋπολογισμό και οδήγησαν σε επίμονα ελλείμματα (Chatziioannou, 2013, σ. 31-34).

Η κυβέρνηση Τρικούπη με την αναστολή εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους, αναστέλει την καταβολή χρεολυτικού κεφαλαίου και καταργεί τον νόμο περί μετατροπής φορολογικών εισπράξεων σε χρυσό. Παραβιάζει τη δανειακή σύμβαση του 1887 σε σχέση με τα έσοδα της Εταιρείας Μονοπωλίων, χρησιμοποιώντας τα ταμειακά της διαθέσιμα που αντιστοιχούσαν σε πληρωμές υποθηκευμένων προσόδων πέντε μηνών για να καλύψει έκτακτες ανάγκες, και ενοποιεί τα εξωτερικά της δάνεια σε ένα, το οποίο συνεχίζει να εξυπηρετεί αποδίδοντας στους ομολογιούχους το 30% των οφειλόμενων τόκων (Wynne, 1951, σ. 310; Radu, 2017, σ. 214).

Η αντίδραση των πιστωτών στην κήρυξη πτώχευσης της Ελλάδας το 1893 ήταν άμεση. Ιδρύουν ομάδες κατόχων ελληνικών κρατικών ομολόγων με στόχο να διαπραγματευτούν με την Ελλάδα. Στην Γερμανία ιδρύονται τρεις επιτροπές. Η «Ελεύθερη ένωση κατόχων ελληνικών αξιογράφων» (Freie Vereinigung der Inhaber Griechischer Werthpapier/FVIGW) ιδρύθηκε το 1893. Η «Επιτροπή προστασίας για το ελληνικό Δάνειο Μονοπωλίων» (Schutz-Comités für die Griechische Monopol-Anleihe), μια ξεχωριστή επιτροπή που εκπροσωπούσε μια υπο-ομάδα των Γερμανών δανειστών της Ελλάδας, αυτών που είχαν τοποθετήσει τα κεφάλαια τους στο συγκεκριμένο δάνειο. Τέλος, οι εμπλεκόμενες στην έκδοση των ελληνικών χρεογράφων γερμανικές τράπεζες, όπως οι Bleichröder, Erlanger, Nationalbank von Deutschland ιδρύουν τη «Γερμανική επιτροπή προστασίας κατόχων ελληνικών κρατικών ομολόγων» (Deutsche Schutzcomité von Besitzern griechischer Staatspapier/Schutzcomité). Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι οι Γερμανοί κάτοχοι ελληνικών ομολόγων προέρχονται από μικροαστικά στρώματα (BBZ, φ. 396/απ, σ. 1-2, 24.08.1896).

Τον Φεβρουάριο του 1894 οι εκπρόσωποι της αγγλικής, γαλλικής και γερμανικής επιτροπής ομολογιούχων συναντιούνται στο Παρίσι. Εκεί τίθενται οι βάσεις για μια κοινή και ενιαία γραμμή αντιμετώπισης της Ελλάδας. Σε επιστολές τους προς το ελληνικό κράτος στις 5 Φεβρουαρίου 1894 και στις 12 Απριλίου του 1894 καταγράφονται για πρώτη φορά σε επίσημα κείμενα δυο βασικές αρχές της προσέγγισης των πιστωτών. Πρώτον, τα υποθηκευμένα κρατικά έσοδα θα πρέπει να τα διαχειρίζεται μια ανώνυμη εταιρεία, η οποία θα λειτουργεί ανεξάρτητα από την ελληνική κυβέρνηση και στην διοίκηση της οποίας θα συμμετέχουν εκπρόσωποι των ομολογιούχων. Δεύτερον, με τη βελτίωση των οικονομικών της Ελλάδας, θα πρέπει να βελτιώνεται και η θέση των πιστωτών. Να έχουν δηλαδή συμμετοχή σε μελλοντικές υπεραποδόσεις ("plus values") που προκύπτουν, είτε από τη βελτίωση της ισοτιμίας της δραχμής προς το χρυσό, είτε από την επιπλέον βελτίωση των υποθηκευμένων

Οι διαπραγματεύσεις της Ελλάδας με τους δανειστές της, 1893-1897

προσόδων πέραν του κατωφλιού που είναι αναγκαίο για την εξυπηρέτηση των μέχρι στιγμής συνημμένων δανείων. Η ελληνική κυβέρνηση απαντά στις 24 Φεβρουαρίου του 1894 και τον Ιούνιο του 1894 αντίστοιχα, διαμηνύοντας ότι τα μέτρα που έλαβε με τον πτωχευτικό νόμο του 1893 σχετίζονται με μια εξαιρετική, «ανώμαλη» κατάσταση στην οποία βρέθηκε η ελληνική οικονομία λόγω κερδοσκοπίας εις βάρος της και ως εκ τούτου είναι προσωρινά. (Wynne, 1951, σ. 309; Radu, 2017, σ. 210)

Οι εκπρόσωποι των δανειστών μεταβαίνουν στην Αθήνα τον Ιούνιο του 1894, όταν και εκκινούν οι διαπραγματεύσεις.¹⁵ Ο Τρικούπης απορρίπτει σε όλους τους τόνους οποιαδήποτε μορφή ελέγχου (*BBZ*, φ. 181/απ, σ. 6-7, 19.04.1894) και αρνείται να συμφωνήσει σε ένα σύστημα κατανομής των μελλοντικών υπεραποδόσεων. Αντ' αυτού ήταν διατεθειμένος να συμφωνήσει σε αύξηση του καταβαλλόμενου τόκου. Αποδέχεται την πρόταση για ισόποσο διαμοιρασμό των μελλοντικών πλεονασμάτων ανάμεσα στους δανειστές και στον κρατικό προϋπολογισμό (Wynne, 1951, σ. 310).

Σε αυτή τη φάση των διαβουλεύσεων, για μια σειρά από παραχωρήσεις από την ελληνική πλευρά που σχετίζονταν με πληρωμές απόσβεσης και επιπλέον εξασφαλίσεις, η βρετανική επιτροπή συμφώνησε να άρει την επιμονή της για τα μελλοντικά πλεονάσματα. Έτσι, η ελληνική πλευρά με την βρετανική συνέταξαν μια προσωρινή σύμφωνια. Οι εκπρόσωποι της γερμανικής επιτροπής δεν ήταν διατεθειμένοι να ακολουθήσουν την υπαναχώρηση των βρετανών αντιπροσώπων και διαμαρτυρήθηκαν εντόνως. Δεν αποδέχθηκαν τις επιπλέον εξασφαλίσεις που προσέφερε η Ελλάδα και έτσι διακόπηκαν οι διαπραγματεύσεις με κατηγορίες για παρασκηνιακές διαδικασίες.

Με αφορμή την πρώτη διακοπή των διαπραγματεύσεων οι Γερμανοί πιστωτές εντείνουν τις πιέσεις προς τα κράτη τους και ζητούν τη διπλωματική και στρατιωτική παρέμβαση του γερμανικού κράτους (Radu, 2017, σ. 219).

Τον Δεκέμβριο του 1894 οι εκπρόσωποι των επιτροπών συναντιούνται ξανά στο Παρίσι. Τον Απρίλιο του 1895 γίνονται εκλογές στην Ελλάδα και η νέα κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Δεληγιάννη διαμηνύει την πρόθεση της για επανέναρξη των διαπραγματεύσεων. Τον Ιούνιο του 1896 παραδίδουν οι εκπρόσωποι των ομολογιούχων ένα προσχέδιο συμφωνίας στην Ελλάδα. Επανέρχονται με διαφοροποιημένες, πιο συγκεκριμένες και πιο δυσμενείς προτάσεις.¹⁶ Οι

¹⁵ Οι εκπρόσωποι των ομολογιούχων προτείνουν στα μονοπώλια να προστεθούν τα φορολογικά έσοδα από τον καπνό και τα γραμματόσημα. Όλα τα υποθηκευμένα κρατικά έσοδα θα πρέπει να εξυπηρετούν ενιαίως το εξωτερικό χρέος και όχι κάποιοι πρόσοδοι να αντιστοιχούν μεμονωμένα στην εξυπηρέτηση κάποιου δανείου. Τα υποθηκευμένα κρατικά έσοδα θα πρέπει να θεωρούνται απόλυτη ιδιοκτησία των ομολογιούχων. Οι δανειστές προτείνουν οι μελλοντικές υπεραποδόσεις να κατανεμηθούν 50%-50% ανάμεσα στον ελληνικό προϋπολογισμό και στην αύξηση του καταβαλλόμενου τόκου. Δυσκολίες στο να επιτευχθεί μια συμφωνία σχετίζονταν με τον ρυθμό αύξησης του καταβαλλόμενου τόκου (οι πιστωτές διεκδικούσαν οι καταβαλλόμενοι τόκοι να φτάσουν στο 35%, ενώ η ελληνική κυβέρνηση στο 32%), αλλά και με το ζήτημα των μελλοντικών υπεραποδόσεων.

¹⁶ Τον Ιούνιο του 1896 διεκδικούν συμμετοχή της τάξης του 60% στα μελλοντικά πλεονάσματα και τον ορισμό τεσσάρων από τα οκτώ μέλη στο διοικητικό συμβούλιο της Εταιρείας Μονοπωλίων. Προτείνουν μια αναδιάρθρωση του ελληνικού εσωτερικού και εξωτερικού χρέους. Οι διαπραγματεύσεις ξεκινούν τον

Οι διαπραγματεύσεις της Ελλάδας με τους δανειστές της, 1893-1897

διαπραγματεύσεις διακόπτονται (Wynne, 1951, σ. 311-312; Radu, 2017, σ. 216-218). Στη βιβλιογραφία έχει καταγραφεί η άποψη ότι οι διαπραγματεύσεις επί κυβέρνησης Δεληγιάννη ήταν καταστροφικές και αδιέξοδες (Chatziioannou, 2019, σ. 47).

Τέσσερα ήταν τα κυριότερα σημεία τριβής κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων. Ο έλεγχος επί της συλλογής και της διαχείρισης των κρατικών εσόδων που έχουν υποθηκευτεί για τα ελληνικά δάνεια είναι ένα βασικό σημείο διαφωνίας. Το δεύτερο κρίσιμο σημείο των διαπραγματεύσεων είναι η άμεση αύξηση των καταβαλλόμενων τόκων. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειώσουμε ότι ανάμεσα στους ομολογιούχους δεν υπάρχει ενιαία στάση ως προς αυτό το ζήτημα. Οι κάτοχοι ομολογιών του δανείου των μονοπωλίων του 1887 και του δανείου κεφαλαιοποίησης του 1893 διεκδικούν ευνοϊκότερη μεταχείριση βασιζόμενοι στις ιδιαίτερες εγγυήσεις που τους παρείχε η δανειακή σύμβαση. Το τρίτο σημείο τριβής είναι ο διαμοιρασμός των μελλοντικών πλεονασμάτων. Ήδη από το πρώτο χρόνο των διαπραγματεύσεων (1894) οι πιστωτές διεκδικούν το 50% των μελλοντικών υπεραποδόσεων να εξυπηρετεί το κρατικό χρέος. Όσο διαρκούσαν οι διαπραγματεύσεις η θέση των δανειστών σε αυτό το σημείο γινόταν όλο και πιο απαιτητική. Τέλος, το ζήτημα του διεθνούς οικονομικού ελέγχου έχει τεθεί ήδη από το έτος της πτώχευσης στο δημόσιο λόγο των επιτροπών και συνδεεται με ιδιαίτερος ηθικά φορτισμένα επιχειρήματα. Η ελληνική πλευρά θεωρεί ότι ο έλεγχος υποδαυλίζει την αρχή της κυριαρχίας και της ανεξαρτησίας της χώρας. Η πλευρά των δανειστών συναρτά τον έλεγχο με την αποτελεσματική διαχείριση των δεσμευμένων κρατικών εσόδων, και την απρόσκοπτη καταβολή των τόκων.

Οι διαπραγματεύσεις δεν ολοκληρώνονται μέχρι και τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του Μαρτίου του 1897. Η Ελλάδα, παρ' όλη την οικονομική δυσχέρεια, μπαίνει σε έναν πόλεμο με την Τουρκία μετά την όξυνση του Κρητικού Ζητήματος. Ηττάται καταστροφικά με αποτέλεσμα στις ειρηνευτικές διαπραγματεύσεις του Ιουνίου του 1897 η Τουρκία να ζητά πολεμική αποζημίωση. Η Ελλάδα δεν είναι σε θέση να καταβάλλει την πολεμική αποζημίωση που απαιτεί η Τουρκία και έτσι, τίθεται το ζήτημα του νέου δανεισμού. Μετά από τρία χρόνια αδιέξοδων διαπραγματεύσεων και επίμονων απευθύνσεων των Γερμανών ομολογιούχων προς τις γερμανικές αρχές για διπλωματική παρέμβαση, σε αυτό το πλαίσιο, στο πλαίσιο των ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων, η γερμανική διπλωματία αναλαμβάνει τελικά να εκπληρώσει τα

Οκτώβριο του 1896. Η κυβέρνηση Δεληγιάννη αρνείται τις προτάσεις που εμπεριέχει το προσχέδιο συμφωνίας και διατυπώνει αντιπροτάσεις. Αποδέχεται τη συμμετοχή των δανειστών κατά 60% στις μελλοντικές υπεραποδόσεις, προτείνει όμως ο καταβαλλόμενος τόκος να πέσει στο 27,5%. Δεν δέχεται την προτεινόμενη αναδιοργάνωση της Εταιρείας Μονοπωλίων και αντιπροτείνει εναλλακτικά την ίδρυση της Επιτροπής Διαχείρισης Εξωτερικού Χρέους, η οποία θα συλλέγει τα υποθηκευμένα έσοδα και θα τα καταθέτει σε ειδικό λογαριασμό σε μια ελληνική τράπεζα εντός ορισμένου χρονικού ορίου. Η ελληνική πλευρά αρνείται την συμπερίληψη των εσόδων από γραμματόσημα στις υποθηκευμένες προσόδους και την επιστροφή των ταμειακών διαθεσίμων της Εταιρείας Μονοπωλίων που πάρθηκαν με τον πτωχευτικό νόμο του Δεκεμβρίου του 1893.

Οι διαπραγματεύσεις της Ελλάδας με τους δανειστές της, 1893-1897

αιτήματα των ομολογιούχων (Wynne, 1951, σ. 313).¹⁷ Τελικά, ο οικονομικός έλεγχος είναι εν τέλει μέρος της ειρηνευτικής συνθήκης, ο οποίος ψηφίζεται στο ελληνικό κοινοβούλιο τον Φεβρουάριο του 1898 με όρους πιο δυσμενείς ακόμη και από τις τελευταίες προτάσεις των δανειστών τον Ιούνιο του 1896 (Wynne, 1951, σ. 315-316)¹⁸.

3.3 Ο γερμανικός τύπος ως πηγή ανακατασκευής των διαπραγματεύσεων της περιόδου 1893-1897

Μέσα στο ιστορικό και οικονομικό πλαίσιο που περιγράφηκε στα προηγούμενα μέρη, κινείται και ο γερμανικός τύπος. Εκπληρώνει τον ενημερωτικό του ρόλο, συνδιαμορφώνοντας παράλληλα την κοινή γνώμη.

Δυο φύλλα του γερμανικού τύπου επιλέχθηκαν ως πηγές της παρούσας έρευνας. Η οικονομική εφημερίδα Berliner Börsen-Zeitung (BBZ) και το σατιρικό περιοδικό Kladderadatsch (KL). Συνδυάζεται έτσι το ενδιαφέρον της BBZ για τα οικονομικά γεγονότα στην Ελλάδα με την οξύτητα της σατιρικής διάθεσης του KL. Με αυτό τον τρόπο αναδομείται αποτελεσματικά η Ηθική Οικονομία εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους που εκφράζουν οι Γερμανοί δανειστές της Ελλάδας. Ανατρέχοντας στα σχετικά φύλλα της περιόδου 1893-1897 βρέθηκαν στην BBZ 524 άρθρα και στο KL 44 δημοσιεύματα με αναφορές στην Ελλάδα.¹⁹

Οι θεματικές που καλύπτουν αφορούν στις οικονομικές εξελίξεις στην Ελλάδα, στις διαπραγματεύσεις με τους εκπροσώπους των δανειστών της, και καλύπτουν παράλληλα επισταμένως τα γεγονότα της Κρητικής Επανάστασης 1895-1898 και του

¹⁷ Η έναρξη συζητήσεων με αντικείμενο την επιβολή διεθνούς οικονομικού ελέγχου στα πλαίσια ειρηνευτικών διαβουλεύσεων μετά από στρατιωτική ήττα που συνδέεται με την καταβολή πολεμικής αποζημίωσης έχει συμβεί ξανά. Συγκεκριμένα στην περίπτωση της Τουρκίας, όταν μετά το Κριμαϊκό Πόλεμο έπρεπε να πληρώσει πολεμική αποζημίωση στην Ρωσία. Οι συζητήσεις που έλαβαν χώρα στα πλαίσια του Συνεδρίου του Βερολίνου του 1878 συνοδεύτηκαν από τις πιέσεις που ασκήσαν οι ομολογιούχοι των προηγούμενων δανείων με στόχο να μην παραμεληθούν τα συμφέροντα τους σε σχέση με την έκδοση του νέου δανείου που θα χρηματοδοτούσε την πολεμική αποζημίωση.

¹⁸ Σε αυτόν προβλεπόταν ότι το δάνειο των μονοπωλίων και της κεφαλαιοποίησης θα εξυπηρετούνταν με καταβολή τόκου στο 43%, ενώ για τα υπόλοιπα δάνεια θα ίσχυε το 32%. Το 60% των μελλοντικών πλεονασμάτων θα πήγαινε στην αύξηση του καταβαλλόμενου τόκου. Η Εταιρεία Μονοπωλίων θα διαχειριζόταν τα έσοδα από τα μονοπώλια, τους τελωνειακούς δασμούς του Πειραιά και τα έσοδα από τον φόρο στον καπνό και τα γραμματόσημα. Η εταιρεία αναδιοργανώνεται. Σε αυτήν δεν μπορεί να διοριστεί γενικός διευθυντής και υποδιευθυντής χωρίς την έγκριση των επιτροπής του ελέγχου, ενώ οι δανειστές διορίζουν έξι από τα επτά μέλη του διοικητικού της συμβουλίου. Η επιτροπή του ελέγχου έχει δικαίωμα veto στις αποφάσεις της εταιρείας, μπορεί να ελέγξει εργαζόμενους της, λογαριασμούς και αρχεία της, όπως και να επιθεωρήσει τα πρακτορεία και τις αποθήκες της.

¹⁹ Η πρόσβαση και στα δυο φύλλα είναι ψηφιακή μέσω του συνδέσμου της βιβλιοθήκης του Βερολίνου: <https://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/> και του συνδέσμου του πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/kl>

Η οικονομική εφημερίδα Berliner Börsen-Zeitung (BBZ)

Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1897. Έχει καταγραφεί ότι ο γερμανικός τύπος μεταφέρει με ιδιαίτερος αρνητικό πρόσημο τις οικονομικές, πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις στην Ελλάδα, αντανακλώντας, έτσι, το γενικότερο αίσθημα που επικρατούσε στη γερμανική κοινωνία (Wynne, 1951, σ. 313).

3.3.1 Η οικονομική εφημερίδα Berliner Börsen-Zeitung (BBZ)

Η βερολινέζικη εφημερίδα BBZ εκδιδόταν από το 1855 έως το 1944. Ανήκει στο πρώτο κύμα ιδρύσεως οικονομικών φύλλων γύρω στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και συγκαταλέγεται σε μια από τις σημαντικότερες εφημερίδες της οικονομικής δημοσιογραφίας της εποχής. Στα 1855 κυκλοφορεί 1.900 φύλλα και στα 1871 έχει φτάσει τα 14.100 φύλλα, μεγέθη που αντιστοιχούν στον ημερήσιο τύπο (Radu, 2017, σ. 67). Στην υπό εξέταση περίοδο το περιεχόμενο της περιλαμβάνει χρηματιστηριακά νέα, στήλες ισοτιμιών και τιμών εταιρικών μετοχών, όπως επίσης και εκτενή αρθρογραφία για την πολιτική επικαιρότητα και την εξωτερική πολιτική. Εκδίδεται επτά ημέρες την εβδομάδα, με πρωινή και απογευματινή έκδοση για να συμπεριλάβει τα νέα μετά το κλείσιμο του χρηματιστηρίου στις 14:00, εκτός από τις ημέρες της Κυριακής (μόνο πρωινή έκδοση) και της Δευτέρας (μόνο απογευματινή έκδοση).

Τα άρθρα που αναφέρονται στην Ελλάδα εντοπίστηκαν σε τέσσερα σημεία της BBZ. Πρώτον, στην πρωινή έκδοση της BBZ, στη θεματική ενότητα των διεθνών ειδήσεων με τον τίτλο «Εξωτερικό» („Ausland“). Δεύτερον, στο πρωτοσέλιδο της

πρωινής έκδοσης. Στα έτη 1896 και 1897 η πρωινή έκδοση της BBZ αφιερώνει επτά πρωτοσέλιδα άρθρα στην Ελλάδα (παράρτημα 1). Τρίτον, στην απογευματινή έκδοση της BBZ που ήταν περισσότερο προσανατολισμένη στα χρηματιστηριακά νέα. Αυτή διέθετε στο πρώτο φύλλο της πίνακα περιεχομένων, στον οποίο αναγράφονταν οι τίτλοι των δημοσιευμάτων (παράρτημα 1). Τέλος μερικές ειδήσεις της τελευταίας στιγμής καταγράφονταν στην ενότητα των τηλεγραφημάτων.

Η BBZ, όπως και οι περισσότερες εφημερίδες της εποχής δεν διαθέτει πολυάριθμο προσωπικό. Το 1856 είχε τρεις συντάκτες. Ως εκ τούτου συνεργάζεται με τα ειδησεογραφικά πρακτορεία της εποχής ή συχνά βασίζεται και σε δημοσιεύματα άλλων εφημερίδων για τη συγγραφή των άρθρων της, όπως των γερμανικών *Frankfurter Ztg.* (BBZ, φ. 366/απ, σ. 2-3, 07.08.1895), *Kölnische Zeitung* (BBZ, φ. 371/πρ, σ. 3, 09.08.1896), *Politische Correspondent* (BBZ, φ. 464, σ. 1, 02.10.1896), των αγγλικών *Times* (BBZ, 08.08.1895; BBZ, φ. 375/απ, σ. 2-3, 13.08.1894 ; BBZ φ. 414/απ, σ. 1, 04.09.1895; BBZ, φ. 92/απ, σ. 2, 23.02.1895), *Daily News* (BBZ, φ. 375/απ, σ. 2-3, 13.08.1894), και της γαλλικής *Pariser Journal* (BBZ, φ. 187/πρ, σ. 3-4, 23.04.1897). Οι «εμπλεκόμενοι κύκλοι» (BBZ, φ. 339/απ, σ. 6, 23.07.1894), και οι δημοσιοποιημένες διπλωματικές αναφορές κυρίως του αγγλικού προξενείου στην Ελλάδα (BBZ, φ. 416/απ, σ. 5-6, 04.09.1896) είναι μερικές ακόμη πηγές πληροφοριών.

Η οικονομική εφημερίδα Berliner Börsen-Zeitung (BBZ)

Η πολιτική τοποθέτηση της BBZ εντάσσεται στο φάσμα των Γερμανών εθνικό-φιλελευθέρων (Radu, 2017, σ. 164). Διάκειται θετικά απέναντι στον Bismarck και ιδιαιτέρως αρνητικά απέναντι στους σοσιαλιστές. Αν και σχετικές εργασίες (Radu, 2017, σ. 86-89) δεν εντάσσουν τη BBZ στις οικονομικές εφημερίδες που εκφράζουν κατεξοχήν τους μικροομολογιούχους, εμείς, στην παρούσα μελέτη υποστηρίζεται ότι για την περίπτωση της Ελλάδας συμβαίνει το αντίθετο. Αυτός ο ισχυρισμός βασίζεται σε δυο βασικά επιχειρήματα. Πρώτον, τα ελληνικά κρατικά χρεόγραφα διαχέονται στα μικροαστικά στρώματα της γερμανικής κοινωνίας. Οι λόγοι για την προτίμηση που έδειξαν τα γερμανικά μικροαστικά στρώματα στα ελληνικά χρεόγραφα έχουν ήδη αναφερθεί. Έτσι το κοινό που ενδιαφέρεται να ενημερωθεί για τα ελληνικά χρεόγραφα είναι κυρίως μικροομολογιούχοι. Τα δημοσιεύματα της BBZ συντάσσονται με το πνεύμα τους, αποτελώντας πηγή παραστάσεων και αφηγήσεων που προσομοιάζουν σε μεγάλο βαθμό με αυτές που επικρατούν στην γερμανική κοινότητα των μικροομολογιούχων.

Δεύτερον, η δημοσίευση κειμένων των εκπροσώπων των ομολογιούχων αποτελεί μια πηγή, όπου αδιαμεσολάβητα εντοπίζεται η γνώμη και ο λόγος των δανειστών. Διαπιστώνεται ότι και οι αρθρογράφοι της BBZ κινούνται στο ίδιο πλαίσιο επιχειρηματολογίας, όπως γίνεται σαφές στο τελευταίο μέρος του κειμένου εργασίας.

Στην επιστολή της FVIGW προς τον Γερμανό Καγκελάριο (*BBZ*, φ. 361/απ, σ. 3, 04.08.1894) υποστηρίζεται η άποψη ότι με αφορμή τις διαπραγματεύσεις με το ελληνικό κράτος έχει καταστεί σαφές ότι η Ελλάδα είναι σε θέση να πληρώσει τους τόκους της στο 50% και αν μειώσει τα διοικητικά της έξοδα, στο 100%. Σκοπίμως παρουσιάζει τα έσοδα της υποτιμημένα, ώστε να χρηματοδοτήσει επαναγορά ομολογιών της, μια επιλογή που χαρακτηρίζεται ως εξαπάτηση. Η επιστολή καταλήγει ότι είναι «καθήκον του Γερμανικού Ράιχ να βοηθήσει τους τόσο βιασμένους και εξαπατημένους συγγενείς του», ακόμα και αν αυτό συνεπάγεται τον κατακερματισμό της κοινής στάσης των τριών Μεγάλων Δυνάμεων.

Στην επιστολή της Schutz-Comités που απηύθηνε στον Γερμανό Κάιζερ και δημοσίευσε η BBZ (*BBZ*, φ. 396/απ, σ. 1-2, 24.08.1896), οι εκπρόσωποι των δανειστών αναφέρονται στο δίκαιο βάσει του οποίου συνήφθη η δανειακή σύμβαση του Δανείου των Μονοπωλίων και τονίζουν ότι μεσαία στρώματα τοποθέτησαν τις αποταμιεύσεις τους σε αυτό. Εγείρουν το ανήκουστο της πράξης της πτώχευσης και επιχειρηματολογούν για το πως μπορεί να βελτιωθεί το ποσοστό του τόκου που καταβάλλεται, κυρίως μέσω της βελτίωσης της φοροεισπρακτικής ικανότητας του ελληνικού κράτους. Καλούν το γερμανικό Reich να προστατεύσει του Γερμανούς κατόχους ομολογιών του Δανείου των Μονοπωλίων και να εμποδίσει τη χρήση των υποθηκευμένων πόρων σε άλλους σκοπούς εκτός των συμφωνημένων.

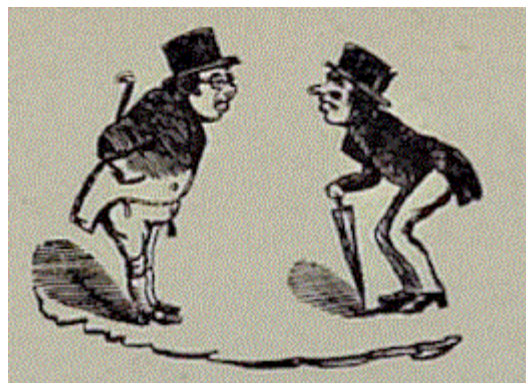
Τέλος, η BBZ δημοσιεύει την επιστολή ενός ανώνυμου κατόχου ελληνικών ομολογιών (*BBZ*, φ. 470/απ, σ. 7, 06.10.1896). Ο ανώνυμος ομολογιούχος διαπιστώνει ότι ένα μεγάλο κράτος όπως η Γερμανία δεν θέλησε να βρει μέσα για να βοηθήσει

Το σατιρικό περιοδικό *Kladderadatsch* (KL)

Γερμανούς πολίτες. Οι κάτοχοι των ελληνικών ομολογιών παρουσιάζονται ως αδύναμοι απέναντι στην εξαπάτηση που έχουν υποστεί. Η αγανάκτηση που νοιώθουν οι πιστωτές και ο χλευασμός τους που δεν συνηθίζεται από πολιτισμένα κράτη, τον οδηγούν να αναφέρει τις περιπτώσεις του ελέγχου της Τουρκίας και της Αιγύπτου σαν παραδείγματα προς μίμηση. Η αναλογία με τις πτωχευτικές παραδόσεις σε ιδιωτικό επίπεδο και η κριτική του προς την υφιστάμενη στρατηγική διαπραγμάτευσης που ακολουθούν οι επιτροπές είναι δυο ακόμη σημεία που αξίζουν της προσοχής μας.

3.3.2 Το σατιρικό περιοδικό *Kladderadatsch* (KL)²⁰

Το σατιρικό, βερολινέζικο περιοδικό, *Kladderadatsch* (KL) εκδιδόταν από το 1848 μέχρι το 1944. Η ίδρυση του συνδέθηκε με τα επαναστατικά χρόνια του 1848. Με την χαρακτηριστική γελαστή μορφή στο πρωτοσέλιδο του, το KL υπήρξε ιδιαίτερος δημοφιλής σε ένα ευρύ, εγγράμματο αναγνωστικό κοινό του Βερολίνου. Η κυκλοφορία του το 1852 ανέρχεται στα 22.000 φύλλα και το 1872 στα 50.000. Λαμβάνοντας υπόψη τις θεωρίες για το κοινωνικό ρόλο της σάτιρας που καταδεικνύουν το χιούμορ ως μορφή έκφρασης και διαμαρτυρίας σε καταπιεστικές κοινωνίες με περιορισμούς και απαγορεύσεις, το σατιρικό περιοδικό KL αποτελεί μια σημαντική πηγή κατανόησης της κοινής γνώμης για ένα μεγάλο μέρος του 19^{ου} αιώνα. Γέννημα της μητροπολιτικής κουλτούρας του Βερολίνου διαθέτει το ιδιωματικό, κυνικό και λακωνικό βερολινέζικο, αλλά και εβραϊκό χιούμορ. Επηρεασμένο από τη σύγκρουση ιδεών της εποχής, στοχεύει με την πολιτική του σάτιρα στη διακωμώδηση ισχυρών μεν θεσμών, που παρουσιάζουν όμως δε σαθρά στοιχεία, όπως η μοναρχική κυβέρνηση, η ταξική δομή της κοινωνίας, ο στρατός, η εκκλησία και το σύστημα κοινωνικών αξιών. Ασκούσε κριτική και ήταν επιθετικό απέναντι σε οποιαδήποτε μορφή συντηρητισμού, όπως ο μονάρχης, οι Πρώσοι ευγενείς (Junkers), οι στρατιωτικοί, ο κλήρος και οι συντεχνίες.

Λεπτομέρεια από το KL με τους μικροαστούς, βερολινέζους Müller και Schulze

Στα 1890, 40 χρόνια μετά την ίδρυση του, το KL θεωρείται πλέον ένα παραδοσιακό σατιρικό περιοδικό. Το χιούμορ του είναι πλέον περισσότερο πολιτικά ορθό, προσανατολισμένο σε έξυπνους, πολιτικούς στίχους που αντικαθιστούν τα πρωτοσέλιδα ουρλιαχτά. Ασπρόμαυρο στην εκτύπωση του, προέτασε κυρίως το λεκτικό από το οπτικό μήνυμα με τα εξεζητημένα υπαινικτικά λογοπαίγνια του. Το σκίτσο του ήταν σχετικά πολύπλοκο. Για να καταλάβει κανείς το χιούμορ του KL θα έπρεπε να είναι εξοικειωμένος με τον έμμετρο λόγο, την ελληνική

²⁰ Το μέρος που ακολουθεί και παρουσιάζει την ιστορική εξέλιξη του *Kladderadatsch* βασίζεται στο βιβλίο της Ann Taylor Allen, *Satire & Society in Wilhelmine Germany, Kladderadatsch and Simplicissimus, 1890-1914*.

Το σατιρικό περιοδικό Kladderadatsch (KL)

και λατινική κλασική γραμματεία, την γερμανική λογοτεχνία και τις όπερες του Mozart. Το αναγνωστικό του κοινό ήταν κυρίως απόφοιτοι πανεπιστημίου, άνδρες, με καταγωγή από μεσαία και ανώτερα στρώματα.

Πέραν αυτών των λόγων χαρακτηριστικών, το KL διέθετε και πιο λαϊκά στοιχεία. Μια σταθερή του στήλη ήταν οι διάλογοι μεταξύ δυο μικροαστών βερολινέζων, του Müller και του Schulze, στους οποίους αναδεικνύονταν το βερολινέζικο γούστο λογοπαιγνίων και η ετοιμότητα των σύντομων και κοφτών αποκρίσεων. Μια άλλη στήλη, αφιερωμένη στους αντιδραστικούς Πρώσους ευγενείς, Strudelwitz και Prudelwitz που εκφράζουν την ικανοποίηση τους για την αποτυχία της επανάστασης του 1848, τα γράμματα του αιώνιου μαθητή Karlchen Miessnick και η χρήση της τοπικής βερολινέζικης διαλέκτου συγκαταλέγονται στα πιο λαϊκά στοιχεία του περιοδικού.

Πολιτικά τοποθετείται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην δεξιά πτέρυγα των Φιλελευθέρων με κύρια στοιχεία του έναν γερμανικό μεσοαστικό φιλελευθερισμό και εθνικισμό. Στη δεκαετία του 1860 παρουσιάζεται η φιγούρα του «παλιού, καλού Γερμανού» που έχει βασική αρετή τη μετριοφροσύνη και που αναρωτιέται κάθε πρωί «τι μπορεί να κάνει για την πατρίδα του». (Allen, 1984, σ. 20).

Η συντηρητικοποίηση και η πρόσδεση στον πατριωτισμό του KL ερμηνεύει το ύφος των αναφορών στην Ελλάδα. Η προσέγγιση απέναντι στην Ελλάδα διαθέτει στοιχεία ειρωνείας, χλευασμού, και μιας αδιαμφισβήτητης ανωτερότητας του γερμανικού έναντι του ελληνικού στοιχείου. Αυτό που αξίζει να τονιστεί είναι ότι φαινομενικά άσχετα με το θέμα μας σχόλια στο KL εφοδιάζουν τα οικονομικά επιχειρήματα εις βάρος της Ελλάδας με πολιτισμικές, ηθικές και αισθητικές αποχρώσεις, όπως θα δούμε στην ενότητα που ακολουθεί. Εμπλουτίζονται έτσι τα ευρήματα με πολιτισμικές, αξιακές και ηθικές αναφορές που δεν τις βρίσκουμε στις άλλες, «σοβαρές» εφημερίδες και που μπορούμε με ασφάλεια να υποθέσουμε ότι συνδέονται στενά με την κουλτούρα των μικροαστικών στρωμάτων της γερμανικής κοινωνίας.

Χαρακτηριστική μορφή του πρωτοσέλιδου του KL

4. Η Ηθική Οικονομία εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους. Οι «εξαπατημένοι» Γερμανοί κάτοχοι ελληνικών χρεογράφων και ο «ατίθασος ασθενής» στα τέλη του 19^{ου} αιώνα

Στα πλαίσια αυτής της σύγκρουσης που περιγράφηκε στην προηγούμενη ενότητα, αναζητήθηκε στα γερμανικά έντυπα BBZ και KL η επιχειρηματολογία των Γερμανών ομολογιούχων που επιστρατεύουν προς εκπλήρωση των αιτημάτων τους από τα τέλη του 1893 μέχρι τα τέλη του 1897. Αναδεικνύεται το πώς αντιλαμβάνονται την σχέση τους με το κράτος-οφειλέτη (4.1) και τι ρόλο παίζουν στη συλλογιστική τους παρελθοντικές εικόνες της Ελλάδας (4.2). Ηθικά προτάγματα παράγονται από οικονομικά επιχειρήματα (4.3), ενώ συναντώνται και χαρακτηρισμοί με ηθική διάσταση που βασίζονται σε πολιτικά και γεωστρατηγικά ζητήματα (4.4). Στην ενότητα 4.5 παρουσιάζεται ο τρόπος με τον οποίο οι πιστωτές απευθύνονται στα κράτη καταγωγής τους και στις Μεγάλες Δυνάμεις. Τέλος, στην 4.6 ενότητα αναδεικνύονται τα επιχειρήματα των πιστωτών που εστιάζουν στην ελληνική Εταιρεία Μονοπωλίων, στα υποθηκευμένα κρατικά έσοδα, στον οικονομικό έλεγχο και πώς το ενδεχόμενο εφαρμογής του βεβαιώνεται στα πλαίσια των ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων μετά τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897.

4.1 Σχέση πιστωτή-οφειλέτη. Οι «δοκιμαζόμενες χήρες» και η «ξεφτισμένη» ελικρίνεια

Έχοντας ήδη θέσει στο επίκεντρο της ανάλυσης μας τη σχέση πιστωτή-οφειλέτη, εντοπίστηκαν επτά σχετικά σχήματα που την χαρακτηρίζουν και επικρατούν στα δημοσιεύματα. Το πρώτο είναι η ηθική υποχρέωση που βαρύνει την Ελλάδα να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της ως οφειλέτης. Η ηθική υποχρέωση της αποπληρωμής των χρωστούμενων. Η υποχρέωση αυτή δεν είναι διαπραγματεύσιμη. Οι Γερμανοί ομολογιούχοι αντιλαμβάνονται την επανέναρξη της εξυπηρέτησης του εξωτερικού χρέους εκ μέρους της Ελλάδας ως το μόνο τρόπο διεξόδου από την πτώχευση. Δεδηλωμένος στόχος των αρθρογράφων είναι η καταβολή των τόκων στο 100%.²¹

Δεύτερον, οι μικρο-ομολογιούχοι, όπως οι «χήρες, δημόσιοι υπάλληλοι, συνταξιούχοι που τοποθέτησαν τις αποταμιεύσεις τους στο Δάνειο Μονοπωλίων της Ελλάδας» (BBZ, φ. 396/απ, σ. 1-2, 24.08.1896), αντιλαμβάνονται εαυτόν ως εξαπατημένο (BBZ, φ. 470/απ, σ. 7, 06.10.1896) και καταληστευμένο (BBZ, φ. 596, σ. 2, 20.12.1893; BBZ, φ. 596/απ, σ. 2, 17.07.1894). Οι «δοκιμαζόμενοι κάτοχοι» εξαπατήθηκαν αφού όταν εισήχθησαν τα ελληνικά ομόλογα στη γερμανική αγορά, «οι ελληνικές αρχές έκαναν ένα αμφισβητήσιμο καλλωπισμό στα οικονομικά της χώρας» (BBZ, φ. 318/απ, σ. 1-2, 10.07.1895). Από την πτώχευση της Ελλάδας και μετά οι

²¹ Αυτή η αντίληψη διαπερνά το σύνολο των δημοσιευμάτων που έχουμε εντοπίσει. Ενδεικτικά μόνο παραπέμπουμε στα δημοσιεύματα της BBZ στις παρακάτω ημερομηνίες: 23.07.1894, 24.07.1894, 13.08.1894, 16.08.1894, 06.10.1894, 29.12.1894, 23.02.1895, 14.03.1895, 28.06.1895, 10.07.1896, 11.07.1896, 04.09.1896, 23.11.1896, 08.12.1896, 03.04.1897, 05.08.1897, 12.08.1897, 17.09.1897, 23.09.1897.

πιστωτές της υποφέρουν μια «διαρκή λήστευση» (BBZ, φ. 396/απ, σ. 1-2, 24.08.1896). Παρουσιάζονται επιεικείς στις διαπραγματεύσεις (BBZ, φ. 329/απ, σ. 1-2, 17.07.1894; KL, φ. 12, 21.03.1897) και διατεθειμένοι να επιτύχουν έναν «αξιοπρεπή συμβιβασμό» („ehrenvolles Ausgleich“ στο BBZ, φ. 329/απ, σ. 1-2, 17.07.1894), αν έχουν υποστεί «βιασμό» („Vergewaltigung“ στο BBZ, φ. 36/απ, σ. 1, 22.01.1896). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στις επιστολές τους οι δανειστές δεν αυτοπροσδιορίζονται πάντα ως τέτοιοι. Χρησιμοποιούν την ιδιότητα τους ως «πολίτες» (BBZ, φ. 470/απ, σ. 7, 06.10.1896; BBZ, φ. 268/απ, σ. 1-2, 10.06.1896) και «Γερμανοί υπήκοοι» (BBZ φ. 550/απ, σ. 6, 23.11.1896) που «υποφέρουν από αναγκαστική κεφαλαιακή απαλλοτρίωση» (BBZ, φ. 470/απ, σ. 7, 06.10.1896), όπως αναφέρεται στην επιστολή του ανώνυμου ομολογιούχου.

Το τρίτο σχήμα είναι αυτό της δικαιοσύνης. Η Ελλάδα με τους νόμους περί πτώχευσης του Δεκεμβρίου του 1893 κινείται ενάντια στο διεθνές δίκαιο (BBZ, φ. 607/απ, σ. 1-2, 29.12.1894) και προβαίνει σε μια παραβίαση του νόμου („Rechtsbruch“) και των δανειακών συμβάσεων („Vertragsbruch“). Θίγεται έτσι το σχήμα της προκλητικής «παράνομης», εξω-συμβατικής συμπεριφοράς του ελληνικού κράτους.

Τέταρτον, η Ελλάδα διαπράττει την ύβρη της πτώχευσης. Επίμονη είναι η κατηγορία για δόλια χρεοκοπία, υπονοώντας ότι οι Έλληνες έχουν μάθει να ζουν εις βάρος άλλων ή ότι θέλουν να διαθέσουν τους πόρους σε πεδία εκτός αυτού της εξυπηρέτησης του εξωτερικού χρέους (KL, φ. 12, 21.03.1897). Αυτή η πράξη χαρακτηρίζεται ως «μια πράξη ασυγχώρητης βίας» στην επιστολή της Schutz-Comités προς τον Γερμανό Κάιζερ (BBZ φ. 396/απ, σ. 1-2, 24.08.1896). Η επιμονή του ελληνικού Υπουργείου Οικονομικών ότι είναι σε θέση να πληρώνει μόνο το 30% χαρακτηρίζεται ως «παραμύθι» („Fiction“ στη BBZ, φ. 298/απ, σ. 7, 28.06.1895). Άλλωστε οποιοσδήποτε ιδιώτης είχε ανάλογη συμπεριφορά «θα γνώριζε τη φυλακή, ενώ η Ελλάδα απλώς ψήφισε έναν νέο νόμο που ακύρωνε τις δανειακές συμβάσεις» γράφει ο ανώνυμος ομολογιούχος (BBZ, φ. 470/απ, σ. 7, 06.10.1896).

Η Ελλάδα δεν κοπιάζει για να εξυπηρετήσει τα χρέη της. Παρουσιάζεται να σφυρίζει αδιάφορα αν και με χρέη μέχρι το λαιμό. Επιπλέον, κράτη, όπως το Μεξικό και η Αργεντινή επέδειξαν «καλή θέληση» και ξεπέρασαν αντίστοιχες οικονομικές δυσκολίες χωρίς να ζημιώσουν ιδιαίτερα τους πιστωτές τους (BBZ, φ. 265/πρ, σ. 1-3, 10.06.1897). Χαρακτηριστικά αναφέρεται στο KL ότι άλλα κράτη αποφάσισαν να προβούν σε ρυθμίσεις αποπληρωμής του χρέους όταν το «μαχαίρι έφτασε στον λαιμό. Η Ελλάδα έχει το θάρρος να το κάνει όσο το μαχαίρι είναι στα γόνατα» (KL, φ. 35, 29.08.1897).

Η ηθικοποίηση του λεξιλογίου, μια τακτική που πιέζει τον οφειλέτη πέραν των νομικών συμβάσεων, είναι εμφανής στα δημοσιεύματα. Η αναστολή εξυπηρέτησης του χρέους από πλευράς της Ελλάδας συνδέεται με αισθήματα όπως η ενοχή και αμαρτία. Εκφράσεις όπως ότι η Ελλάδα «δεν ντράπηκε να μειώσει την αποπληρωμή των τόκων στο 30%» (BBZ, φ. 339/απ, σ. 6, 23.07.1894) και ότι η ίδια η απόφαση της παύσης πληρωμών αποτελεί μια «σκανδαλώδη και ανεξίτηλη ντροπή» (BBZ, φ. 453/απ, σελ. 2, 27.09.1894) είναι ενδεικτικές της συναισθηματικής φόρτισης που αποδίδεται στην πράξη της πτώχευσης. Η εικόνα του υπεύθυνου, συνετού, αξιόχρεου κράτους, το οποίο

*Η Ηθική Οικονομία εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους. Οι «εξαπατημένοι» Γερμανοί κάτοχοι ελληνικών χρεογράφων και ο «ατίθασος ασθενής» στα τέλη του 19^{ου} αιώνα
Σχέση πιστωτή-οφειλέτη. Οι «δοκιμαζόμενες χήρες» και η «ξεφτισμένη» ειλικρίνεια*

φέρει κάποιου είδους «ατομική ευθύνη» και φροντίζει στο μέλλον να εξυπηρετεί τα χρέη του ανεξαρτήτως συνθηκών, υπονοείται και αντιδιαστέλλεται με την επιπολαιότητα που επιδεικνύει η Ελλάδα, όπου επικρατούν η αυθαιρεσία και η διαφθορά (BBZ, φ. 446/πρ, σ. 5, 23.09.1894).

Πέμπτον, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων η Ελλάδα κατηγορείται ότι κρατά μια ανέντιμη στάση. Οι Έλληνες διαπραγματεύονται με μια «ξεφτισμένη ειλικρίνεια» (“fadenscheinige Ehrlichkeit” στη BBZ, φ. 331/απ, σ. 2-3, 18.07.1894) και με έναν «άτακτο ελληνικό τρόπο» („verschmizter griechischer Manier“ στη BBZ, φ. 375/απ, σ. 2-3, 13.08.1894). Η Ελλάδα κατηγορείται ότι καθυστερεί να ολοκληρώσει τις διαπραγματεύσεις (BBZ, φ. 341/απ, σ. 2-3, 24.07.1894), προβάλλοντας συνέχεια καινούργιες προτάσεις. Πιο συγκεκριμένα η γερμανική πλευρά υποστηρίζει ότι η Ελλάδα κινήθηκε μεθοδικά στη βάση αντιπροτάσεων ώστε να προσεγγίσει μεμονωμένα την αγγλική επιτροπή (BBZ, φ. 395/απ, σ. 5, 24.08.1894; BBZ, φ. 178/απ, σ. 1, 16.04.1896). Μπροστά στο ενδεχόμενο μιας συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας και Άγγλων δανειστών προκαλείται αναστάτωση στις δυο άλλες επιτροπές, οι οποίες πιέζουν να τροποποιηθεί το κείμενο ώστε οι πιστωτές να συμμετέχουν κατά 50% στις μελλοντικές υπεραποδόσεις. «Με μια τέτοια συμφωνία καλύτερα να αφήσουμε την Ελλάδα αποκλεισμένη από το διεθνή δανεισμό» υποστηρίζεται τον Αύγουστο του 1894 (BBZ, φ. 381/απ, σ. 5-6, 16.08.1894). Οι πιστωτές δηλώνουν ότι είναι προς όφελος της Ελλάδας να καταλήξει σε συμφωνία μαζί τους (BBZ, φ. 181/απ, σ. 6-7, 19.04.1894). Την προτρέπουν να συμπεριφερθεί με σύνεση και να πληρώσει τα χρέη της (KL, φ. 8, 21.02.1897). Επίσης, υποστηρίζεται ότι ο οικονομικός έλεγχος θα έχει γενικότερα θετικά αποτελέσματα στην ελληνική κρατική διοίκηση (BBZ, φ. 445/πρ, σ. 4, 23.09.1897).

Τέλος, η αλαζονεία του να διεξάγει η Ελλάδα ένα πόλεμο έχοντας κηρύξει πτώχευση γίνεται και αυτή αντιληπτή ως μια ανήκουστη ύβρις. Γράφεται ότι με αφορμή τις εξελίξεις με την Τουρκία γίνονται πολλές δαπάνες από ελληνικής πλευράς, ενώ ταυτόχρονα οι δανειστές καλούνται να λαμβάνουν μειωμένους τόκους κατά 70% (BBZ, φ. 516/απ, σ. 7-8, 02.11.1896). Τα υποθηκευμένα κρατικά έσοδα «αποσύρθηκαν από τον κατάλληλο σκοπό τους και χρεώθηκαν σαν εισόδημα στο Υπουργείο Πολέμου και Ναυτικού» (BBZ, φ. 157/πρ, σ. 1, 03.04.1897). Διατυπώνεται ανοιχτά η κατηγορία εις βάρος της Ελλάδας, ότι ανέστηλε την εξυπηρέτηση του εξωτερικού της χρέους το 1893 για να χρηματοδοτήσει την εδαφική επέκταση της με τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο το 1897 (BBZ, φ. 130/απ, σ. 6-7, 18.03.1897). Με αναφορές στην κινητικότητα αντάρτικων ομάδων στη Μακεδονία, η BBZ γράφει ότι «σε αυτό το πολεμικό παιχνίδι η Ελλάδα έχει βάλει λεφτά που από νομικής πλευράς, [που] ανήκουν στους πιστωτές της» (BBZ, φ. 157/πρ, σ. 1, 03.04.1897). Στο ίδιο πλαίσιο παρατηρείται ότι «γίνονται πολλές δαπάνες με αφορμή τις εξελίξεις στην Τουρκία. ... Η κατάσταση στα οικονομικά της Ελλάδας δεν της το επιτρέπει.» (BBZ, φ. 516/απ, σ. 7-8, 02.11.1896). Εδώ γράφεται σαφώς ότι «οι στρατιωτικές βλέψεις της Ελλάδας ζημιώνουν τους δανειστές της» (BBZ, φ. 478/απ, σ. 2, 11.10.1895). Στις 08.12.1896 η BBZ ερμηνεύει την πρόθεση του Έλληνα μονάρχη να προβεί σε στρατιωτικές δαπάνες ως «απειλή όταν έρχεται από ένα

*Η Ηθική Οικονομία εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους. Οι «εξαπατημένοι» Γερμανοί κάτοχοι ελληνικών χρεογράφων και ο «ατίθασος ασθενής» στα τέλη του 19^{ου} αιώνα
Σχέση πιστωτή-οφειλέτη. Οι «δοκιμαζόμενες χήρες» και η «ξεφτισμένη» ειλικρίνεια*

πτωχευμένο κράτος σαν την Ελλάδα» και αναρωτιέται «από που θα βρεθούν τα λεφτά;» (BBZ, φ. 576/απ, σ. 6, 08.12.1896).

Σε αρκετά δημοσιεύματα υπάρχει η προσπάθεια απόδειξης της εξαπάτησης που διενεργεί το ελληνικό κράτος σε όλα τα προαναφερθέντα επίπεδα. Κύριο επιχείρημα αυτής της συλλογιστικής είναι ότι η Ελλάδα είναι σε θέση να εξυπηρετήσει το εξωτερικό της χρέος, αλλά με «κόλπα επιλέγει να αποφύγει τις υποχρεώσεις της» (BBZ, φ. 268/απ, σ. 1-2, 10.06.1896; BBZ, φ. 322/απ, σ. 1, 11.07.1896). Στις 11 Ιουλίου του 1896 αναφέρονται στην απογευματινή ΒΒΖ ακριβή μεγέθη εσόδων των μονοπωλιακών ειδών για να αποδειχτεί ότι είναι εφικτό ένα πόσο πλεόνασματος, κατά την γνώμη των αρθρογράφων, μεγαλύτερο από αυτό που υποστήριζε η ελληνική πλευρά ότι μπορεί να επιτύχει (BBZ, φ. 322/απ, σ. 1, 11.07.1896). Η Ελλάδα παρουσιάζεται στα δημοσιεύματα, να υποεκτιμά εσκεμμένα τα κρατικά της έσοδα (BBZ, φ. 319, σ. 6, 11.07.1894; BBZ, φ. 361/απ, σ. 3, 04.08.1894), ώστε να τεκμηριώσει τη θέση ότι δεν δύναται να εξυπηρετήσει το εξωτερικό της χρέος (BBZ, φ. 141, σ. 6, 27.03.1894; BBZ, φ. 361/απ, σ. 3, 04.08.1894).

Επιπλέον, δημοσιεύματα αναπαράγουν αναφορές του Άγγλου πρόξενου στην Αθήνα, όπου θίγεται το ζήτημα της λανθασμένης παραγωγής στατιστικών στοιχείων. Η επίσημη ελληνική στατιστική για το εμπόριο βασίζεται σε ονομαστικές αξίες μέχρι και το 1893. Με χρήση «απαρχαιωμένων» τιμών του 1888 γίνονται οι στατιστικές αναγωγές, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας «απατηλής» εικόνας για το ελληνικό εμπόριο (BBZ, φ. 360/απ, σ. 1-2, 03.08.1895).

4.2 Συγκρουόμενες χρονικότητες. Πιστωτές εναντίον Φιλελλήνων.

Στην σχετική βιβλιογραφία, το ελληνικό παρελθόν ενεργοποιείται στον ευρωπαϊκό τύπο μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα για να παράξει μια θετική εικόνα των Ελλήνων. Στην υπό διερεύνηση περίοδο, το αρχαίο παρελθόν της Ελλάδας αποτελεί λίγες φορές το κεντρικό επιχείρημα του δημοσιεύματος. Συνήθως συνδηλώνεται, υπονοείται ή αναφέρεται με έναν αυτοματισμό. Οι εικόνες και οι έννοιες που παραπέμπουν στο παρελθόν βρίσκονται στα συμφραζόμενα, ώστε συνειρμικά να προκληθεί η συσχέτιση του παρόντος με το παρελθόν.

Επιπλέον, σε αντίθεση με το τι συνέβαινε στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα στην περίπτωση του ευρωπαϊκού τύπου, στην υπό εξέταση περίοδο, η Ελλάδα λαμβάνει μια ιδιαιτέρως αρνητική εικόνα στον γερμανικό τύπο. Το αρχαίο της παρελθόν λειτουργεί είτε αντιδιασταλτικά, είτε επιβεβαιωτικά προς αυτή την αρνητική εικόνα. Διαπιστώνεται ότι με αφορμή τις κατηγορίες εις βάρος της Ελλάδας περί υποκίνησης της Κρητικής Επανάστασης, οι πιστωτές της «δεν πιστεύουν στην ειλικρίνεια αυτού του άλλοτε ευγενούς λαού» (BBZ, φ. 70/απ, σ. 1, 11.02.1897). Ο έμμετρος λόγος του κειμένου του ΚΛ που παρουσιάζεται στο παράρτημα 2, υπονοεί ότι η πολυμήχανη αποτελεσματικότητα των αρχαίων Ελλήνων που τους οδήγησε στις νίκες του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας, μετουσιώνεται, όχι αντιθετικά, στην κουτοπονηριά των σύγχρονων Ελλήνων που δεν πληρώνουν τα χρέη τους (ΚΛ, φ. 8, 21.02.1897).

Αναφέρεται στην BBZ ότι «οι σημερινές κρητικές περιπέτειες των Αθηναίων σωβινιστών οφείλονται στο οικονομικό-πολιτικό σύστημα των επιγόνων των ηρώων του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας» (BBZ, φ. 157/πρ, σ. 1, 03.04.1897). Οι χιουμορίστες του KL αναρωτιούνται, αν με τους εορτασμούς για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896, αναμένεται και το κλείσιμο κάποιας τράπεζας. Για να απαντηθεί το ερώτημα, «μπορεί οι αρχαίοι Έλληνες να μην είχαν ανακαλύψει τη χρήση των παιγνιόχαρτων, αν δεν με απατά όμως η μνήμη μου από τη σχολική μου ηλικία, έριχναν ζάρια. Απευθυνθείτε στην Επιτροπή της Ελλάδας για πάσα πληροφορία.» (KL, φ. 1, 05.01.1896).

Ενώ στα προηγούμενα παραδείγματα υπονοείται κάποιου είδους συνέχεια ανάμεσα στην αρχαία και στην σύγχρονη Ελλάδα που εξαπατά τους δανειστές της, εντοπίστηκε και μια σαφής αντίθεση στα δημοσιεύματα. Αυτή σχετίζεται με την εικόνα της Ελλάδας, ως ένα έθνος που πολεμά για την Ανεξαρτησία του προκαλώντας το ευρωπαϊκό φιλελληνικό κίνημα, από την μία, και ως ενός κράτους-οφειλέτη που διαπράττει την ύβρη της πτώχευσης, από την άλλη. Οι ένδοξες ιαχές των Ευρωπαίων Φιλελλήνων έρχονται σε αντίθεση με τους Γερμανούς ομολογιούχους που κραδαίνουν τα τοκοφόρα τους κουπόνια μπροστά στο Έλληνα μονάρχη (KL, φ. 12, 21.05.1897). Αυτή η εικόνα παρουσιάζεται στο κείμενο του KL του παράρτηματος 3. Χαρακτηριστικό είναι ότι αυτό το κείμενο δημοσιεύεται το Μάιο του 1897, στα τέλη του Ελληνοτουρκικού Πολέμου. Με αφορμή τη στρατιωτική υπερβολή, όπως την αντιλαμβάνονται οι Ευρωπαίοι, του Ελληνοτουρκικού Πολέμου, σε συνθήκες πτώχευσης, οι Φιλέλληληνες δίνουν τη θέση τους στου Γερμανούς ομολογιούχους στο θυμικό των Ευρωπαίων.

Τέλος, παρατηρείται ακόμη ένα σαφές στοιχείο συγκρουόμενης χρονικότητας στα δυο από τα βασικά αιτήματα των πιστωτών. Οι Γερμανοί δανειστές διεκδικούν την άμεση αύξηση των καταβαλλόμενων τόκων και καταγγέλουν σε όλους τους τόνους τη μονομερή μείωση τους στο 30% με τον πτωχευτικό νόμο του Δεκεμβρίου του 1893. Ταυτόχρονα, θέτουν το ζήτημα των μελλοντικών πλεονασμάτων: Πως θα εξασφαλιστεί η επίτευξη τους και πως θα διαμοιραστούν ανάμεσα στην εξυπηρέτηση του ελληνικού χρέους και στις ανάγκες του ελληνικού κρατικού υπολογισμού. Η άμεση αύξηση των τόκων έρχεται σε αντίθεση με την αύξηση των μελλοντικών πλεονασμάτων και την διεκδίκηση μεριδίου σε αυτά, γιατί αυτοί οι δυο στόχοι ενέχουν αντιθετικές οικονομικές στρατηγικές ως προς τον χρονικό προσανατολισμό, την ιεράρχηση προτεραιοτήτων και την αναπτυξιακή στόχευση.

4.3 Ο ηθικοποιητικός χαρακτήρας των αγορών. Το πτωχευμένο «απολίτιστο» εθνάριο, η ιδιοκτησία των υποθηκευμένων προσόδων και η «ευλογία» του οικονομικού ελέγχου

Σε αυτό το μέρος παρουσιάζονται δημοσιεύματα που καταδεικνύουν πως οικονομικά ζητήματα τροφοδοτούν το δημόσιο λόγο με ηθικές αξιολογήσεις. Γίνεται έτσι σαφές ότι το οικονομικό πεδίο παράγει ηθικά επιχειρήματα.

Η ανέντιμη στάση των Ελλήνων απέναντι στα δάνεια της Ανεξαρτησίας οδηγεί στη πρόσληψη τους ως αναξιοπρεπείς. «Τι γίνεται στα αλήθεια με την ελληνική

*Η Ηθική Οικονομία εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους. Οι «εξαπατημένοι» Γερμανοί κάτοχοι ελληνικών χρεογράφων και ο «ατίθασος ασθενής» στα τέλη του 19^{ου} αιώνα
Ο ηθικοποιητικός χαρακτήρας των αγορών. Το πτωχευμένο «απολίτιστο» εθνάριο, η ιδιοκτησία των υποθηκευμένων προσόδων και η «ευλογία» του οικονομικού ελέγχου*

αξιοπρέπεια;», αναρρωτιούνται οι αρθρογράφοι της BBZ, υποστηρίζοντας ότι η απάντηση βρίσκεται στην «οικονομική πολιτική της Αθήνας από τις πρώτες ημέρες της ανεξαρτησίας». Τα δάνεια της Ανεξαρτησίας θα έπρεπε να αντιμετωπιστούν από τον μοντέρνο Ελληνισμό ως ζήτημα εθνικής τιμής» (BBZ, φ. 157/πρ, σ. 1, 03.04.1897).

Το χαρακτηριστικό ότι οι Έλληνες είναι ικανοί για όλα, χωρίς ηθικούς δισταγμούς, προκειμένου να εξασφαλίσουν χρήματα, φαίνεται σε σχετικό δημοσίευμα στο KL που προτρέπει την Ελλάδα να «εξαργυρώσει» το νησί της Νάξου, «το νησί της Αριάδνης, φημισμένο για την παραγωγή της σμύριδας» (KL, φ. 53, 31.12.1893). Προκειμένου να δανειστεί όσο είναι αποκλεισμένη από τις χρηματαγορές είναι ικανοί επιτρέψουν στους Ρώσους να αποκτήσουν ναύσταθμο στην ελληνική επικράτεια, χάνοντας την κυριαρχία επί της περιοχής (BBZ, φ. 598, σ. 5, 21.12.1893). Με αφορμή την παύση πληρωμών και τις διαπραγματεύσεις, οι Έλληνες κατηγορούνται ότι είναι ανάξιοι εμπιστοσύνης, κουτοπόνηροι, ικανοί για όλα, ακόμα και για να εξαπατήσουν. Μάλιστα, πέραν της αγανάκτησης των ομολογιούχων, η στάση της Ελλάδας προκάλεσε έκπληξη και σε κύκλους που χαρακτηρίζονται από μια «καλοπροαίρετη στάση απέναντι στην Ελλάδα για συναισθηματικούς λόγους» (BBZ, φ. 596, σ. 2, 20.12.1893).

Σε ένα άλλο δημοσίευμα συναρτάται η οικονομική κατάσταση της Ελλάδας με τις αλυτρωτικές της στοχεύσεις. Αν «οι πιστωτές δεν ξαναδανείσουν ένα γρόσι στην Ελλάδα, αυτό θα μετριάσει τη στάση της, θα εξασφαλίσει την ειρήνη στην Ανατολή. Θα επιβραδύνει τον εθισμό της για «πολιτική μεγαλομανία» („politische Grossmannsucht“ στη BBZ, φ. 339/απ, σ. 6, 23.07.1894) και «την υλική της λαγνεία για μια εύρωστη επαρχία, την Κρήτη» (BBZ, φ. 70/απ, σ. 1, 11.02.1897). Γνωρίζοντας ότι τελικά ο οικονομικός έλεγχος επεβλήθη στα πλαίσια των ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων που ακολούθησαν του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, δεν περνά απαρατήρητη η διαπίστωση ότι «μια συμφωνία με τους δανειστές είναι απαραίτητη για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων της χώρας σε σχέση με το Ανατολικό Ζήτημα από τις Μεγάλες Δυνάμεις» (αναφορά σε δημοσιεύματα σε Άστυ και Ακρόπολη στη BBZ, φ. 464, σ. 1, 02.10.1896). Η οικονομική δυσχέρεια της Ελλάδας συσχετίζεται με την εξάρτηση της από τις Μεγάλες Δυνάμεις, αφού «οι Ευρωπαίοι παρέδωσαν μια πρόχειρη δουλειά σε σχέση με την Ελλάδα, [από την οποία προέκυψε] ένα Βασίλειο πολύ μικρό για να ζήσει, πολύ μεγάλο για να πεθάνει, συνεχώς προβληματικό με τις προσπάθειες που κάνει για ενοποίηση» (BBZ, φ. 359/πρ, σ. 1, 02.08.1896). «Όλη η υπαρξη της Ελλάδας εξαρτάται από την καλή θέληση των Μεγάλων Δυνάμεων» (BBZ, φ. 70/απ, σ. 1, 11.02.1897). Χαρακτηρίζεται ως «καυχησιάρα» („Gerngross“ στο BBZ, φ. 360/απ, σ. 6, 03.08.1896) και ως «η γνωστή, μικρή, ευχαρίστως-να-γίνει-μεγάλη» („der bekannte kleine Gerngross Griechenland“ στο BBZ, φ. 478/απ, σ. 2, 11.10.1895). Ο «Πανελληνισμός» δεν θα ησυχάσει αν δεν φτάσει στην Κωνσταντινούπολη είναι το σχόλιο της BBZ σε ένα άλλο άρθρο (BBZ, φ. 265/πρ, σ. 2-3, 10.06.1897).

Η ίδια τακτική απόδοσης γενικότερων χαρακτηριστικών με αφορμή το οικονομικό διακύβευμα, ακολουθείται και στην περίπτωση που γίνονται αναφορές στο ελληνικό έθνος. Τα δημοσιεύματα φτάνουν στο σημείο να αμφισβητήσουν την συμπερίληψη του ελληνικού κράτους σε αυτά των πολιτισμένων, αφού «το ελληνικό

*Η Ηθική Οικονομία εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους. Οι «εξαπατημένοι» Γερμανοί κάτοχοι ελληνικών χρεογράφων και ο «ατίθασος ασθενής» στα τέλη του 19^{ου} αιώνα
Ο ηθικοποιητικός χαρακτήρας των αγορών. Το πτωχευμένο «απολίτιστο» εθνάριο, η ιδιοκτησία των υποθηκευμένων προσόδων και η «ευλογία» του οικονομικού ελέγχου*

έθνος εκμεταλλεύεται τα θύματα του προς όφελος της πίστης του» (BBZ, φ. 375/απ, σ. 2-3, 13.08.1894). Υποστηρίζεται ότι «δεν είναι τιμητικό για την Ελλάδα να κερδίζει από την αδυναμία των πιστωτών της», ακολουθώντας την τακτική του «διαίρει και βασίλευε» (BBZ, φ. 596/απ, σ. 2, 17.07.1894). Σε ένα έμμετρο κείμενο στο KL παρακινείται ο Δίας να κάνει την Αθήνα (Ελλάδα) να τον ακούσει. Να ακούσει και να μην φέρει διχόνοια στην ευρωπαϊκή συμμαχία (KL, φ. 8, 21.02.1987). Το ελληνικό έθνος δεν μπορεί να συγκαταλέγεται ανάμεσα στα πολιτισμένα αφού θυματοποιεί τους πιστωτές του (BBZ, φ. 375/απ, σ. 2-3, 13.08.1894). Ούτε μπορεί να επικαλείται την εθνική του υπερηφάνεια (BBZ, φ. 592/απ, σ. 2, 18.12.1893). Η πτώχευση της Ελλάδας την καθιστά ένα «απολίτιστο εθνάριο» („uncultiviertes Natiönchen“ στη BBZ, φ. 318/απ, σ. 1-2, 10.07.1895) με μια υποτιθέμενη «εθνική ευαισθησία» („nationale Empfindlichkeit“ στη BBZ, φ. 592/απ, σ. 2, 18.12.1893). Το «εθνάριο» της Ελλάδας και της Πορτογαλίας απεικονίζονται στο σκίτσο στο παράρτημα 4. Παιδιά με εθνικά χαρακτηριστικά στην αμφίεση τους, που έχουν κατεβασμένα τα παντελόνια και αναμένουν την τιμωρία της χρεοκοπίας που έρχεται κατά πάνω τους ως τραίνο. Όσο και να προσπαθούν οι Μεγάλες Δυνάμεις να σταματήσουν το τραίνο της πτώχευσης, αυτό μοιάζει να είναι αναπόφευκτο.

Η Εταιρεία Μονοπωλίων και τα κρατικά έσοδα που αυτή διαχειρίζεται βρίσκονται συχνά στο επίκεντρο των αιτημάτων των πιστωτών. Τα υποθηκευμένα κρατικά έσοδα απασχολούν τους Γερμανούς δανειστές σε τρία επίπεδα: Η παράνομη «κατάσχεση» (BBZ, φ. 592/απ, σ. 2, 18.12.1893) των ταμειακών διαθεσίμων της Εταιρείας Μονοπωλίων με τον πτωχευτικό νόμο του 1893, η ενεργοποίηση της υποθήκευσης λόγω αναστολής εξυπηρέτησης του χρέους, και ο μελλοντικός διακανονισμός διαχείρισης τους. Οι πιστωτές υποστηρίζουν συχνά ότι στην βάση αυτών των ισχυρών εξασφαλίσεων προχώρησαν στην αγορά ελληνικών ομολόγων, όπως διαβάζουμε στην επιστολή της Schutz-Comités προς τον Γερμανό Κάιζερ (BBZ, φ. 396/απ, σ. 1-2, 24.08.1896). Το χειρότερο όλων είναι η απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να «καταχραστεί» τα υποθηκευμένα κρατικά που αντιστοιχούσαν σε πληρωμές υποθηκευμένων προσόδων πέντε μηνών και προορίζονταν για την καταβολή των τόκων (Wynne, 1951, σ. 310; Radu, 2017, σ. 214), για να καλύψει έκτακτα έξοδα. Αυτή η πράξη χαρακτηρίζεται από έλλειψη «τιμιότητας» („Ehrlichkeit“ στη BBZ, φ. 331/απ, σ. 2, 18.07.1894). Η καταπάτηση των δανειακών συμβάσεων (“Vertragsbruch”) αντιμετωπίζεται ως υπέρτατη προκλητικότητα που πρέπει «να εξαφανιστεί και να περάσει στη λήθη» (BBZ, φ. 453/απ, σ. 2, 27.09.1894)! Πρόκειται για μια «σκανδαλώδη, ανήκουστη, παραβίαση συμβάσεων και της πίστης» (BBZ, φ. 341/απ, σ. 2-3, 24.07.1894; BBZ, φ. 11, σ. 5-6, 08.01.1894). Τα δημοσιεύματα προβάλλουν την αυθαιρεσία σε αντίθεση με το σεβασμό στο δίκαιο.

Οι πιστωτές ζητούν μια νέα ιδιωτική εταιρεία στα πρότυπα της Εταιρείας Μονοπωλίων, στην οποία θα συμμετέχουν στη διοίκηση με αξιωματούχους που αυτοί θα ορίσουν (BBZ, φ. 322/απ, σ. 1, 11.07.1896). Η BBZ αναφέρεται στην σερβική διαχείριση μονοπωλίων και στην περίπτωση του ελέγχου στη Σερβία σαν πρότυπο που

*Η Ηθική Οικονομία εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους. Οι «εξαπατημένοι» Γερμανοί κάτοχοι ελληνικών χρεογράφων και ο «ατίθασος ασθενής» στα τέλη του 19^{ου} αιώνα
Ο ηθικοποιητικός χαρακτήρας των αγορών. Το πτωχευμένο «απολίτιστο» εθνάριο, η ιδιοκτησία των υποθηκευμένων προσόδων και η «ευλογία» του οικονομικού ελέγχου*

πρέπει να λειτουργήσει και για την Ελλάδα (BBZ, φ. 254/απ, σ. 1, 02.06.1897; BBZ, φ. 320/απ, σ. 2, 12.07.1897). Είναι χαρακτηριστικό ότι βάσει των δανειακών συμβάσεων οι πιστωτές αντιλαμβάνονται τις υποθηκευμένες προσόδους του ελληνικού κράτους κυριολεκτικά ως ιδιοκτησία τους (BBZ, φ. 181/απ, σ. 6, 19.04.1894; BBZ, φ. 470/απ, σ. 7, 06.10.1896). Επεξηγείται ότι αυτά τα έσοδα δεν ανήκουν πλέον στον κρατικό προϋπολογισμό «για να μην επηρεάζεται το πεπρωμένο του δανείου από τα δημόσια οικονομικά» (BBZ, φ. 396/απ, σ. 1-2, 24.08.1896; BBZ, φ. 15/απ, σ. 5, 10.01.1894).

Το αίτημα της επιβολής οικονομικού ελέγχου εμφανίζεται στα δημοσιεύματα ήδη από τον Δεκέμβρη του 1893 (BBZ, φ. 592/απ, σ. 2, 18.12.1893; BBZ, φ. 596/απ, σ. 2, 17.07.1894). Επί τρία χρόνια πιέζουν προς αυτή την κατεύθυνση με αιχμηρά σχόλια για την ανικανότητα της Ελλάδας να διαχειριστεί τα οικονομικά της σύμφωνα με ηθικά προτάγματα της εποχής, αλλά και για την ανεκτικότητα των Μεγάλων Δυνάμεων.²² Η ιδέα του οικονομικού ελέγχου επανέρχεται ξανά σε περιόδους που οι διαπραγματεύσεις μοιάζει να μην οδηγούν πουθενά (BBZ, φ. 596/απ, σ. 2, 17.07.1894; BBZ, φ. 499/απ, σ. 2, 24.10.1894). Παρουσιάζεται ως ένας «ατίθασος ασθενής» για τον οποίο το μόνο «φάρμακο» είναι ο οικονομικός έλεγχος (BBZ, φ. 318/απ, σ. 1-2, 10.07.1895). Στην επιστολή του ανώνυμου ομολογιούχου γίνεται αναφορά στο παράδειγμα της Τουρκίας και της Αιγύπτου, στην περίπτωση των οποίων ο οικονομικός έλεγχος λειτούργησε σαν «ευλογία» (BBZ, φ. 592/απ, σ. 2, 18.12.1893) και ζητά να «ρυθμιστούν διεθνώς τα οικονομικά της Ελλάδας με έναν παρόμοιο τρόπο» (BBZ, φ. 470/απ, σ. 7, 06.10.1896). Οι δυο αυτές περιπτώσεις αποτελούν ένα ιστορικό και πρακτικό προηγούμενο το οποίο φέρνουν οι δανειστές συχνά ως παράδειγμα δυνατής, αλλά και επιθυμητής εξέλιξης των διαπραγματεύσεων. Σε αναφορά ομιλίας του Λόρδου Salisbury στο βρετανικό κοινοβούλιο μαθαίνουμε ότι ο «οικονομικός έλεγχος στην Ελλάδα είναι υπόθεση των Γερμανών ομολογιούχων», με την BBZ να προχωρά και να αναρωτιέται αν ο Λόρδος Salisbury γνωρίζει την ύπαρξη της αγγλικής επιτροπής ομολογιούχων ελληνικών χρεογράφων, η οποία έχει κοινή στάση με την αντίστοιχη γερμανική (BBZ, φ. 362/απ, σ. 1-2, 05.08.1897). Όταν γίνεται γνωστή η ρήτρα για τον οικονομικό έλεγχο στις ειρηνευτικές διαπραγματεύσεις, ο «σκανδαλώδης» αθηναϊκός λαός αντιδρά (BBZ, φ. 452/απ, σ. 6-7, 27.09.1897) και η Αθήνα εκφράζει την προτίμηση της για την εγκατάσταση μιας επιτροπής ιδιωτικού χαρακτήρα με εκπροσώπους των δανειστών, κάτι που απορρίπτεται (BBZ, φ. 374/απ, σ. 1, 12.08.1897). Η BBZ δημοσιεύει στις 15.10.1897 το προσχέδιο του άρθρου της ειρηνευτικής συνθήκης που αναφέρεται στην επιτροπή του διεθνούς οικονομικού ελέγχου (BBZ, φ. 484/απ, σ. 1-2, 15.10.1897).

Ένα άλλο σημείο που αξίζει να σχολιαστεί είναι ο βαθμός παρεμβατικότητας στη διαχείριση της ελληνικής οικονομίας που ενέχουν τα δημοσιεύματα. Τα πρώτα χρόνια

²² Εντύπωση προκαλεί, επίσης, το γεγονός ότι, δεν δημοσιεύεται κανένα διθυραμβικό άρθρο για το πως επετεύχθει στις αρχές του 1895 τελικά το αίτημα των πιστωτών για επιβολή οικονομικού ελέγχου με το οποίο πίεζαν για τρία χρόνια την γερμανική κοινή γνώμη και τις γερμανικές αρχές. Η πληροφορία της θεσμοθέτησης του οικονομικού ελέγχου στην Ελλάδα δεν αναγγέλεται, αλλά η πρώτη έμμεση αναφορά σε αυτόν γίνεται με τη δημοσιοποίηση μιας έκθεσης της επιτροπής ελέγχου στις 26 Ιανουαρίου 1898. Εκεί, σχολιάζεται η έκθεση νηφάλια, με ένα πιο τεχνοκρατικό ύφος, και με κύριες αναφορές στα οικονομικά μεγέθη που εμπεριέχει.

*Η Ηθική Οικονομία εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους. Οι «εξαπατημένοι» Γερμανοί κάτοχοι ελληνικών χρεογράφων και ο «ατίθασος ασθενής» στα τέλη του 19^{ου} αιώνα
Ο ηθικοποιητικός χαρακτήρας των αγορών. Το πτωχευμένο «απολίτιστο» εθνάριο, η ιδιοκτησία των υποθηκευμένων προσόδων και η «ευλογία» του οικονομικού ελέγχου*

των διαπραγματεύσεων οι Γερμανοί δανειστές απαιτούν τα λεφτά τους πίσω (BBZ, φ. 596/απ, σ. 2, 17.07.1894; BBZ φ. 303/απ, σ. 3, 02.07.1894) αδιαφορώντας για την ικανότητα της ελληνικής οικονομίας να τα εξασφαλίσει (BBZ, φ. 318/απ, σ. 1-2, 10.07.1895). Σταδιακά προκύπτει ότι πρέπει να εξεταστεί και η οικονομική ουσία. Αυτό μεταφράζεται σε επιχειρήματα για τον τρόπο διαχείρισης των οικονομικών της Ελλάδας. Η πρόταση των δανειστών για το πως θα αξιοποιήσει η Ελλάδα το 50% των μελλοντικών πλεονασμάτων που δεν θα εξυπηρετούν το εξωτερικό χρέος, είναι μια τέτοια περίπτωση. Υποδεικνύουν ότι το ½ αυτού θα πρέπει να χρηματοδοτήσει την επαναγορά ελληνικών ομολόγων και ½ να χρηματοδοτήσει επενδύσεις σε μεταφορές και δημόσια έργα για την αύξηση της παραγωγικότητας (BBZ, φ. 322/απ, σ. 1, 11.07.1896). Στην Επιστολή της *Schutz-Comités* αναλύεται ότι το κράτος δεν εφαρμόζει αποτελεσματικά την φορολογική του εξουσία απέναντι σε ευδοκίμους τάξεις και υπάρχει μια άρνηση του πληθυσμού να πληρώσει φόρους, βασισμένη σε ένα αίσθημα ανισότητας (BBZ, φ. 396/απ, σ. 1-2, 24.08.1896). Για τον προϋπολογισμό του 1896 επίσης εκφράζεται η άποψη ότι είναι αναγκαία η αναθεώρησή του γιατί τα έσοδα από άμεσους φόρους θεωρούνται υπερεκτιμημένα (BBZ, φ. 416/απ, σ. 5-6, 04.09.1896). Για την αποκατάσταση των οικονομικών σχέσεων της Ελλάδας θεωρείται απαραίτητη η εφαρμογή της αρχής, πρώτα να πληρώνονται τα εξωτερικά χρέη και μετά να καταρτίζεται ο προϋπολογισμός της χώρας (BBZ, φ. 422/απ, σ. 2, 09.09.1897), μια τακτική που αντιβαίνει σε βασικές αρχές κατάρτισης κρατικών λογαριασμών.

4.4 Πολιτική, διεθνείς σχέσεις και οικονομική ηθική

Σε αυτό το μέρος παρουσιάζεται η αντίθετη συλλογιστική από αυτή που αναπτύχθηκε στο προηγούμενο. Συγκεντρώνονται ζητήματα πολιτικής και διεθνών σχέσεων που επανέρχονται ξανά και ξανά, σε μια οικονομική εφημερίδα, όπως η BBZ. Ανάμεσα στις ειδήσεις για τις οικονομικές εξελίξεις στην Ελλάδα γίνονται εκτενείς και επαναλαμβανόμενες αναφορές στο Ανατολικό ζήτημα, την Κρητική Επανάσταση και τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο. Θα πρέπει να τονιστεί ότι αυτά τα δημοσιεύματα γράφονται σε ένα κατεξοχήν οικονομικό έντυπο του οποίου το αναγνωστικό κοινό είναι οι Γερμανοί ομολογιούχοι, και όχι αναγνώστες με γενικότερο πολιτικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα.

Συνεπώς διαπιστώνεται ότι βάσει της πολιτικής και των διεθνών σχέσεων παράγονται οικονομικές και ηθικές κρίσεις. Τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στην Ελλάδα σε αυτά τα πλαίσια είναι η προκλητικότητα, η μεγαλομανία, η ουσιαστική της ανικανότητα να επιτεύξει τους στόχους της με αφορμή την στρατιωτική της αποτυχία. Κακομαθημένη γιατί έχει συνηθίσει να λύνει τα προβλήματα της βασιζόμενη στην κληρονομιά της και στους Φιλέλληνες. Αιχμηρά σχόλια αναδεικνύουν τη δουλικότητα και την κατωτερότητα, την αφερεγγυότητα και την υπανάπτυξη της. Ξεχωρίζουν οι αναφορές στον Έλληνα μονάρχη, τη σταφίδα και τη ληστεία για την επιμονή τους, την

επαναληπτικότητα, τη δεικτικότητα που περιέχουν και την ευρηματικότητα του λόγου με τον οποίο συνοδεύονται.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, με αφορμή τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο και τα γεγονότα της Κρήτης κατά τη διάρκεια του έτους 1897, η BBZ κάνει σχεδόν καθημερινή αναφορά στην Ελλάδα. Απαντώνται δημοσιεύματα εν είδει πολεμικών ανταποκρίσεων όπου περιγράφονται τα γεγονότα στο μέτωπο (BBZ, φ. 202, σ. 2, 01.05.1897; BBZ, φ. 204, σ. 5-6, 03.05.1897; BBZ, φ. 206/απ, σ. 5-6, 04.05.1897; BBZ, φ. 218, σ. 5-6, 11.05.1897). Τις παραμονές του Ελληνοτουρκικού Πολέμου με το Κρητικό ζήτημα σε έξαρση, η BBZ υποστηρίζει ότι «η ελληνική κυβέρνηση βρίσκεται στην ευτυχή θέση να ρισκάρει τα πάντα γιατί δεν έχει τίποτε να χάσει» (BBZ, φ. 88/απ, σελ. 6, 22.03.1897). «Τα χρόνια έχουν περάσει από τότε που ο Byron έπεφτε στο Μεσσολόγγι, ή που ο Wilhelm Müller τραγουδούσε τα Griechenlieder» (BBZ, φ. 157/πρ, σ. 1, 03.04.1897). Αποδίδοντας «μια συννεοχή στην αυτοπεποίθηση που επικρατεί στην Αθήνα» στον Φιλελληνισμό της Δύσης, διαβάζουμε ότι «αυτός ο Φιλελληνισμός εκφράζει την άποψη ότι τα λαμπερά πλεονεκτήματα της αρχαιότητας μπορούν να φροντίσουν για τα πάντα του σήμερα. Όμως η Ελλάδα από τις ημέρες του αγώνα για ελευθερία έχει βάλει τον εαυτό της στον ρόλο του κακομαθημένου παιδιού» (BBZ, φ. 157/πρ, σ. 1, 03.04.1897).

Η στάση της Γερμανίας απέναντι στις ελληνο-τουρκικές σχέσεις στα πλαίσια του Ανατολικού ζητήματος εκφράζεται στην BBZ. Η στήριξη της στην Τουρκία και ο ανταγωνισμός της προς την Αγγλία είναι εμφανής στα δημοσιεύματα (BBZ, φ. 533/πρ, σ. 4, 25.11.1896; BBZ, 04.02.1896; BBZ φ. 405πρ, σ. 1, 29.08.1896; BBZ, φ. 349/πρ, σ. 3, 28.07.1896). Θεωρεί ότι η Ρωσία υποστηρίζει την Ελλάδα (BBZ, φ. 359, σ. 1, 02.08.1896; BBZ, φ. 70/απ, σ. 1, 11.02.1897), αλλά και ότι πίσω από τις σφαγές των Αρμενίων, το Κρητικό και Μακεδονικό ζήτημα, βρίσκεται το Λονδίνο (BBZ, φ. 360/απ, σ. 6, 03.08.1896). Εν μέσω ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων μετά την ήττα του 1897, η BBZ σχολιάζει ότι «μικρά ληστρικά κράτη στη βαλκανική χερσόνησο προσπαθούν να κλέψουν την Τουρκία, έχοντας βρει και από έναν προστάτη το καθένα» (BBZ, 26.05.1897). «Η αμφισβητήσιμη δημιουργία κρατών στη βαλκανική χερσόνησο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως «ανεξάρτητη» υπό την έννοια του διεθνούς δικαίου, αλλά ως μέσο της Ανατολικής πολιτικής της μιας ή της άλλης Δύναμης. Το μέτρο της ανεξαρτησίας αυτών των κρατών δεν μπορεί να βάζει σε κίνδυνο την ευρωπαϊκή ειρήνη» (BBZ, φ. 389/πρ, σ. 2-3, 21.08.1897).

Στις 20 Απριλίου του 1897, μετά την επίσημη κήρυξη του πολέμου, διαβάζουμε ότι «ποιο είναι το επιτιθέμενο μέρος δεν είναι ξεκάθαρο ... δεν έχει σημασία τώρα πια ποιος ήταν πρώτος. Την ευθύνη για την εκδήλωση του πολέμου τη φέρει η Ελλάδα» (BBZ, 20.04.1897). Παρατηρούνται «ληλασίες μαγαζιών από Έλληνες εθελοντές ενώ τα τουρκικά στρατεύματα δεν διαταράσσουν με κανένα τρόπο τη δημόσια τάξη» (BBZ, 29.04.1897). Η επιλογή γενικού διοικητή στην Κρήτη, η τήρηση της Συμφωνίας της Χαλέπας, τα εξεγερτικά γεγονότα, οι διαβουλεύσεις στην κρητική Βουλή, η παρουσία των Μεγάλων Δυνάμεων εκεί, αλλά και αναλύσεις για το τι θέση παίρνει η κάθε Δύναμη στο διπλωματικό πεδίο της Κρήτης (BBZ, φ. 359, σ. 1, 02.08.189; BBZ, 18.08.1896) είναι θέματα που απασχολούν τους αρθρογράφους της BBZ. Αποδίδουν στους χριστιανούς της Κρήτης προκλητικότητα και την ευθύνη για τα αιματηρά γεγονότα (BBZ, φ. 268/απ,

σ. 1-2, 10.06.1896; BBZ, 10.08.1896), κατηγορούν την Ελλάδα ότι υποκινεί αυτή την συμπεριφορά (BBZ, 07.07.1896; BBZ, 04.08.1896; BBZ, 08.08.1896; BBZ, 10.08.1896) και παρουσιάζουν τους μουσουλμάνους της Κρήτης θύματα της (BBZ, 01.08.1896; BBZ, 04.08.1896). «Αντάρτες κινούνται [σε τουρκικά εδάφη] κάτω από τη μύτη της και με την ανοχή της» (BBZ, 12.04.1897).

Η αιχμηρότητα με αφορμή τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο γίνεται σαφής όταν εν μέσω στρατιωτικών επιχειρήσεων ο ελληνικός λαός χαρακτηρίζεται ως «εκφυλισμένος, σάπιος, συνηθισμένος σε μια πολύ ελαφρυά σύνθεση των κρατικών υποχρεώσεων, η κυβέρνηση εξαρτάται από τη χάρη και τα γούστα των μαζών, και ο βασιλιάς ανησυχεί για τη δημοτικότητα του» (BBZ, φ. 70/απ, σ. 1, 11.02.1897; BBZ, φ. 133/πρ, σ. 3, 20.03.1897). Ο ελληνικός στρατός παρουσιάζεται ως αποθαρρυσμένος λόγω των εντολών για υποχώρηση (BBZ, φ. 222/απ, σ. 5, 13.05.1897). Σε σχέση με την ποιότητα του ελληνικού στρατού, σχολιάζεται ότι η Ελλάδα «με την 14μηνη υπηρεσία στον στρατό έχει δημιουργήσει ένα στρατό-παιδικό παιχνίδι („Spielzeugarmee“ στην BBZ, φ. 210/απ, σ. 5-6, 06.05.1897) και στρατιώτες-παιδικά παιχνίδια» („Spielzeugssoldaten“ στην BBZ, φ. 210/απ, σ. 5-6, 06.05.1897). Ένας Ιταλός εθελοντής γράφει, σύμφωνα με την BBZ, στο σοσιαλιστικό *Avanti* «ότι είναι απογοητευμένος από τους συντρόφους του, οι οποίοι στην θέα του εχθρού το έβαλαν στα πόδια» (BBZ, φ. 200/απ, σ. 5-6, 30.04.1897). Υποστηρίζεται ότι δεν υπήρχε καμία προετοιμασία στον ελληνικό στρατό για να αντιμετωπίσει τον εχθρό στο θεσσαλικό πεδίο (BBZ, φ. 208/απ, σ. 5-6, 05.05.1897) και ότι αν υπάρχει κάποιο πλάνο, αυτό είναι με «ποιο συντομότερο δυνατό δρόμο θα επιστρέψει στην Αθήνα» (BBZ, φ. 212/απ, σ. 5-6, 07.05.1897). Ένας Άγγλος εθελοντής υποστηρίζει ότι, σύμφωνα με την BBZ (BBZ, φ. 206/απ, σ. 5-6, 04.05.1897), ότι «οι συνήθειες αυτού του λαού είναι βρώμικες και βαρβαρικές. Τρώνε με τα δάχτυλα και μοιράζουν το φαγητό με τα χέρια.» Θίγοντας τις αντίξοες συνθήκες στο στρατιωτικό μέτωπο, συνεχίζει γράφοντας ότι «οι υγειονομικές εγκαταστάσεις είναι τόσο κακές που κανένας Άγγλος δεν θα μπορούσε να τις φανταστεί» και ότι «οι Βρετανοί στρατιώτες λένε ότι τόσο λίγο φαγητό δεν είχαν ποτέ στη ζωή τους». «Αυστηρή πειθαρχία στον ηρωικό στρατό των Ελλήνων δεν υπάρχει.» Το γράμμα κλείνει με την εκτίμηση ότι «αν γίνει πόλεμος, θα μας σφαγιάσουν. Νομίζω ότι το ευκολότερο θα ήταν οι Έλληνες να εξαφανιστούν από τη γη» (BBZ, φ. 206/απ, σ. 5-6, 04.05.1897).

Η BBZ αναφέρεται συχνά στην Εθνική Εταιρεία (BBZ, φ. 187/πρ, σ. 3-4, 23.04.1897). Περιγράφεται η στολή που φορούν όσοι ανήκουν σε αυτή (BBZ, φ. 177/πρ, σ. 1, 15.04.1897). Υποστηρίζεται ότι η Εθνική Εταιρεία ασκεί μια «καθοριστική επιρροή στην ελληνική πολιτική σκηνή» (BBZ, φ. 136/απ, σ. 6-7, 22.03.1894). Στις 22 Απριλίου η BBZ κάνει μια απόπειρα να σκιαγραφήσει την Εθνική Εταιρεία, αναφέροντας ότι αποτελεί αποτέλεσμα της επιρροής της Γαλλικής Επανάστασης, την έχει ιδρύσει ο Ρήγας, πρώτος της αρχηγός ήταν ο Υψηλάντης, ότι αρχικά στόχευε στην λαϊκή εκπαίδευση, αλλά σύντομα στράφηκε σε πολιτική δράση με επαναστατική στόχευση (BBZ, φ. 186/απ, σ. 1-2, 22.04.1897). Είναι λογικό να υποθέσουμε σε αυτό το σημείο ότι η BBZ μπερδεύει την Εθνική με τη Φιλική Εταιρεία!

Το οικονομικό στοιχείο δεν απουσιάζει από τις αναφορές. Ήδη σε δημοσίευμα στη 1^η Μαΐου του 1897 εικάζεται ότι η Τουρκία θα απαιτήσει πολεμική αποζημίωση. Η ΒΒΖ μεταφέρει (ανεπιβεβαίωτες) πληροφορίες ότι η ελληνική κυβέρνηση προσεγγίζει βέλγικες και ολλανδικές τράπεζες για να συνάψει εξωτερικό δάνειο που θα χρηματοδοτήσει τα έξοδα του πολέμου. Όμως υποστηρίζεται ότι οι «ελληνικές υποσχέσεις δεν έχουν καμία αξία όπως έχει δείξει η πείρα», φέρνοντας ως παράδειγμα τη χρήση των υποθηκευμένων εσόδων για άλλους σκοπούς (ΒΒΖ, φ. 202, σ. 2, 01.05.1897). Στις 11 Μαΐου διατυπώνεται ξεκάθαρα η σύνδεση ανάμεσα στην πολεμική αποζημίωση που θα κληθεί να καταβάλει η «πτωχευμένη Ελλάδα μετά το τέλος του πολέμου με την εισαγωγή διεθνούς διαχείρισης του χρέους της, όπως [έγινε] στην Τουρκία και την Αίγυπτο» (ΒΒΖ, φ. 218, σ. 5-6, 11.05.1897).

Η ΒΒΖ προέβη σε μια οικονομική αποτίμηση του κόστους εκκένωσης (ΒΒΖ, φ. 408/απ, σ. 3, 01.09.1897), αλλά και του τι σημαίνει από οικονομικής άποψης να κρατηθεί η Θεσσαλία στην Ελλάδα (ΒΒΖ, φ. 284/απ, σ. 5, 21.06.1897) με αναφορές στα μεγέθη της αγροτικής σοδειάς, των διοικητικών εξόδων, της πολεμικής αποζημίωσης, και της αποκατάστασης των προσφύγων.

Επιπλέον μια σειρά από έννοιες λαμβάνουν έναν ρόλο ισχυρών συμβόλισμών. Η πρώτη είναι η προσωπικότητα του Έλληνα μονάρχη. Με ιδιαίτερος αιχμηρά και καυστικά σχόλια κατηγορείται ότι «ανησυχεί μόνο για τη δημοτικότητα» του, δεν αναλαμβάνει πολιτικές πρωτοβουλίες, γεγονός που συντείνει στις ανεύθυνες επιλογές της Ελλάδας σε σχέση με το Κρητικό ζήτημα (ΒΒΖ, φ. 70/απ, σ. 1, 11.02.1897). Η ΒΒΖ κατηγορεί τον Έλληνα μονάρχη για λάθος χειρισμούς στο κρητικό ζήτημα, υποστηρίζοντας ότι «όταν ήταν εξασφαλισμένη η αυτονομία του νησιού, αυτός την απέρριψε, σκεπτόμενος όχι το καλό του νησιού, αλλά την επέκταση της επιρροής του» (ΒΒΖ, φ. 207/πρ, σ. 1, 05.05.1897). Η υποτέλεια του Έλληνα μονάρχη είναι εμφανής στο σκίτσο του ΚΛ στο παράρτημα 5, όπου ο Έλληνας μονάρχης κρατά ένα καλάθι που του έδωσαν οι Μεγάλες Δυνάμεις, όπου αναγράφεται η λέξη «ταμείο», μήπως και πιάσει φρούτα από αυτά για τα οποία μαλώνουν δυο παιδιά με εθνικά χαρακτηριστικά της Ελλάδας και της Τουρκίας επάνω στο δέντρο με τον τίτλο «Κρήτη». (ΚΛ, φ. 32, 09.08.1896)

Επίσης, σχολιάζεται η στρατιωτική ανικανότητα και δειλία που επέδειξε ο διάδοχος Κωνσταντίνος στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο (ΚΛ, φ. 42, 17.10.1897), καταδεικνύοντας αυτόν ως τον βασικό υπαίτιο για την ήττα της Ελλάδας (ΒΒΖ, φ. 222/απ, σ. 5, 13.05.1897) και όχι την Εθνική Εταιρεία που σύμφωνα με δημοσίευμα χρησιμοποιείται ως αποδιοπομπαίος τράγος (ΒΒΖ, φ. 259/πρ, σ. 3, 05.06.1897). Ο ίδιος, ο «ήρωας της Θεσσαλίας», υπογραμμίζει την έλλειψη πειθαρχίας και οργάνωσης (ΒΒΖ, φ. 461/πρ, σ. 4, 02.10.1897) στον ελληνικό στρατό. Η ΒΒΖ υπογραμμίζει το αντιδυναστικό αίσθημα που αναπτύσσεται στο λαό (ΒΒΖ, φ. 208/απ, σ. 5-6, 05.05.1897; ΒΒΖ, φ. 245/πρ, σ. 3, 27.05.1897) με αφορμή τις δυσμενείς στρατιωτικές εξελίξεις, υποστηρίζοντας την άποψη ότι ο μονάρχης θα έχει την τύχη του Όθωνα (ΒΒΖ, φ. 195, σ. 1, 28.04.1897; ΒΒΖ, φ. 258/απ, σ. 5, 04.06.1897). Στο δεύτερο σκίτσο του παραρτήματος 5, οι Έλληνες περιμένουν τον διάδοχο Κωνσταντίνο να επιστρέψει από το μέτωπο στην Αθήνα κρατώντας ξύλα στα χέρια. Άδικα όμως γιατί αυτός «έφυγε προσωρινά για την

Αγγλία». Ο Έλληνας μονάρχης κατηγορείται ότι στα 32 χρόνια διακυβέρνησης του έχει γίνει ένας «αληθινός Έλληνας, κάτι το οποίο δεν είναι καθόλου κολακευτικό» (BBZ, φ. 187/πρ, σ. 3-4, 23.04.1897). Στην περιγραφή μιας υποθετικής συνθήκης όπου όλοι οι Έλληνες καταβάλλουν τον οβολό τους για να αποπληρωθεί το ελληνικό χρέος, ακόμη και ο βασιλιάς, σχολιάζεται ότι «ο μονάρχης είναι ένας πραγματικός Έλληνας, οπότε έχει μια άρνηση προς πληρωμές σε μετρητά» (BBZ, φ. 362/απ, σ. 5-6, 05.08.1897). Σε ένα κείμενο έμμετρου λόγου ο διάδοχος Κωνσταντίνος παρουσιάζεται να «ετοιμάζει βαλίτσες» να φύγει από τη χώρα μετά την αποτυχία του πολέμου. Φεύγοντας «αφήνει στο λαό τα κέρματα και χώνει στη βαλίτσα τα χοντρά», κατηγορώντας τον το KL για καιροσκοπισμό (KL, φ. 18, 02.05.1897).

Η δεύτερη περίπτωση έντονου συμβολισμού επιτυγχάνεται με τις επαναλαμβανόμενες αναφορές στο χιουμοριστικό περιοδικό KL στην κορινθιακή σταφίδα και στο φαινόμενο της ληστείας. Υπό το πρίσμα της κρισιμότητας που αποκτούν τα κρατικά έσοδα στην αντίληψη των δανειστών σε σχέση με την εξυπηρέτηση του ελληνικού χρέους και σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η κορινθιακή σταφίδα ήταν ένα δημοφιλές ελληνικό προϊόν, πιθανόν γνωστή στους χιουμορίστες του KL, ερμηνεύει την επίμονη εμφάνιση της στα δημοσιεύματα. Οι χιουμορίστες του KL αναρωτιούνται, πως μπορεί ένα αγροτικό προϊόν, μικρό και ασήμαντο σαν τη σταφίδα, να συνεισφέρει στην αποπληρωμή των χρεών της Ελλάδας. Απορίες που έρχονται από τον γερμανικό, βιομηχανικά προηγμένο κόσμο και εκφράζουν μια υποτιμητική αντίληψη προς ένα αγροτικό προϊόν, μακριά από την καλλιεργητική τους κουλτούρα. Διαβάζουμε χαρακτηριστικά ότι η Ελλάδα θα αποπληρώσει το χρέος της θέτοντας ως εγγύηση τα τελωνειακά της έσοδα από το εμπόριο της σταφίδας. «Ό,τι έχει ο καθείς. Δεν είναι καν μεγάλες.» [σε μέγεθος οι σταφίδες, αλλά κορινθιακές] (KL, φ. 13, 26.03.1893). Διαβάζουμε ότι θα «τοκίσει τα χρέη της με σταφίδες» (KL, φ. 28, 15.07.1894). Ή ότι βασικό προϊόν της είναι οι σταφίδες. Πως και δεν έχει σκεφθεί ο Τρικούπης να πληρώσει τους τόκους του ελληνικού χρέους σε σταφίδες; «Μια σταφίδα για 1/1000 της δραχμής. Έτσι οι πιστωτές θα πάρουν και κάτι γλυκό» (KL, φ. 49, 09.12.1894). Στη λήξη του Ελληνοτουρκικού Πολέμου διαβάζουμε ότι «οι Τούρκοι αναμένεται να μην κερδίσουν πολλά χρήματα στην Ελλάδα, αλλά τεράστιες ποσότητες σταφίδων» (KL φ. 18, 02.05.1897). Σε πρωτοσέλιδο έμμετρο κείμενο, αφιερωμένο στις διεθνείς σχέσεις διαβάζουμε για την Ελλάδα:

«Η Μικρή Ελλάδα είναι ευτυχισμένη
και αισθάνεται ασφαλής,
για τους πιστωτές της
ο Παράδεισος θα φροντίσει.
Εν τω μεταξύ, έως ότου πλησιάζει το καλοκαίρι,
βοηθάει τον εαυτό της με κόλπα;
Οι καλές συμβουλές θα έρθουν με τον καιρό
και οι κορινθιακές [σταφίδες] ωριμάζουν.»

(KL, φ. 6, 07.02.1897)

Η παραπάνω στροφή είναι ένα πυκνό κείμενο, πλούσιο σε συμβολοποιημένα νοήματα. Το μέγεθος της Ελλάδας, κυριολεκτικά ή και μεταφορικά, η αναβλητική της στάση στις

διαπραγματεύσεις, η απαξίωση των υποχρεώσεων της απέναντι στους πιστωτές της, τα «κόλπα» των πολεμικών της βλέψεων και η ροή του χρόνου που κυλά όπως και οι σταφίδες ωριμάζουν, είναι τα στοιχεία που προβάλλονται.

Τον Σεπτέμβριο του 1894 αναφέρεται στο KL ότι η ληστεία είναι μια «ακμάζουσα βιομηχανία» στην Ελλάδα, ενώ στην BBZ αναφέρεται ότι υπάρχουν ακόμη κάποια περιστατικά ληστείας (BBZ, φ. 446, σ. 5, 23.09.1894; BBZ, φ. 449/απ, σ. 1, 25.09.1894). Θίγοντας τη φοροεισπρακτική ανεπάρκεια του ελληνικού κρατικού μηχανισμού, παραδέχεται το άρθρο ότι είναι δύσκολο να φορολογήσει κανείς τους ληστές. Στο ίδιο μοτίβο της υπερβολής διατυπώνεται τότε μια πρόταση: Επειδή πολλοί Ευρωπαίοι καλλιτέχνες επιλέγουν να φιλοτεχνήσουν πορτραίτα ληστών, ας ξεκινήσουν οι Έλληνες ληστές σε συνεργασία με το ελληνικό κράτος να ποζάρουν ως μοντέλα για πίνακες. Θα συρρεύσουν από Ευρώπη και Αμερική ζωγράφοι που ενδιαφέρονται. Για αυτό το σκοπό, θα ιδρυθεί η «Ενωμένη Εταιρεία Ληστών Ελλάδας». Έτσι, και οι ληστές και το ελληνικό κράτος θα βγάλει το κάτι τις του (KL, φ. 39, 30.09.1894). Η φιλαργυρία, η κουτοπονηριά και η ικανότητα προς εξαπάτηση είναι χαρακτηριστικά που αποδίδονται στους Έλληνες. Επίσης ενώ αρχικά στο κείμενο δίνεται η αίσθηση ότι αναφέρεται στους ληστές που δραστηριοποιούνται στο ύπαιθρο, στην πορεία αντιλαμβάνομαστε ότι γίνεται αναφορά στους «ληστές» του ελληνικού κράτους, υπονοώντας τους Έλληνες που κερδοσκοπούν εις βάρος της εθνικής οικονομίας. Σε μια άλλη αναφορά υποστηρίζεται ότι η ελληνική κυβέρνηση πρέπει να «κάνει το αποφασιστικό της βήμα και να εθνικοποιήσει τη ληστεία. Κάθε Έλληνας που βρίσκεται σε στρατιωτική θητεία πρέπει να υπηρετήσει με αποδεδειγμένους αρχηγούς ληστών για να βγάλει τα προς το ζην» (KL, φ. 25, 20.06.1897).

Το σημαντικότερο αποτέλεσμα αυτού του είδους των συσχετίσεων είναι η περαιτέρω χειροτέρευση της εικόνας της Ελλάδας που παρουσιάζεται στον γερμανικό τύπο. Το αναγνωστικό κοινό, και κυρίως οι Γερμανοί ομολογιούχοι, αντιλαμβάνονται την Ελλάδα ως έχουσα μια «παρα-οριακή», «παρα-κεντρική» (Roilos, 2019) θέση σε σχέση με την Ευρώπη εξαιτίας των χαρακτηριστικών της προκλητικότητας, της εξαπάτησης, και της δολιότητας, στοιχεία που δεν αναγνωρίζουν στους εαυτούς τους. Τοποθετείται ανάμεσα στη Δύση, στο οικείο «εμείς» και στην Ανατολή, στο εξωτικό «άλλο». Δηλώνοντας την εγγύτητα της στην Ανατολή (BBZ, φ. 596/απ, σ. 2, 17.07.1894), χαρακτηρίζεται ως ένα «έθνος [που διαθέτει] από όλα τα στοιχεία της Ανατολής» (BBZ, φ. 596/απ, σ. 2, 17.07.1894). Η Ελλάδα αξιώνει την ευπρέπεια και την ευλάβεια των Ευρωπαίων γιατί για πολλούς αιώνες «ο Ελληνισμός προστάτευε την Ευρώπη από την πλυμμήρα από Ασιάτες βάρβαρους» (BBZ, φ. 157/πρ, σ. 1, 03.04.1897).

Αυτή η παρακεντρική θέση της Ελλάδας εκφράζεται και με ακραίες εκφράσεις. Κατά τη διάρκεια όξυνσης του Κρητικού ζητήματος, υποστηρίζεται σε δημοσιεύματα ότι «η σημερινή επανάσταση στην Κρήτη δεν μπορεί να απαιτήσει τη συμπάθεια του πολιτισμένου κόσμου γιατί οι εξεγερμένοι δεν διαθέτουν ανώτερο ηθικό („sittlicher Niveau“) από τους Τούρκους» (BBZ, φ. 359, σ. 1, 02.08.1896).

4.5 Οι μικροομολογιούχοι διεκδικούν την κρατική παρέμβαση. Αναρχικοί και αγρότες για την ισχύ του γερμανικού κράτους.

Σε μια φάση παγκοσμιοποίησης, όπως αυτή του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, η κοινότητα των Γερμανών δανειστών της Ελλάδας διεκδικεί τον κρατικό προστατευτισμό και διπλωματικές πρωτοβουλίες (BBZ, φ. 341/απ, σ. 2-3, 24.07.1894; BBZ, φ. 355/απ, σ. 2, 01.08.1894; BBZ, φ. 361/απ, σ. 3, 04.08.1894; BBZ, φ. 395/απ, σ. 5, 24.08.1894; BBZ, φ. 475/απ, σ. 1, 08.10.1894; BBZ, φ. 499/απ, σ. 2, 24.10.1894), ώστε η ελληνική κυβέρνηση να «εξαναγκαστεί να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της» (BBZ φ. 550/απ, σ. 6, 23.11.1896).

Στην επιστολή του ανώνυμου ομολογιούχου, διατυπώνεται ότι το πρώτο μέλημα των εκπροσώπων των ομολογιούχων θα έπρεπε να είναι η άμεση καταβολή των κατασχεμένων προσόδων της Εταιρείας Μονοπωλίων και όχι η αύξηση του καταβαλλόμενου τόκου. Αναρωτιέται, ποιός κάτοχος ελληνικών ομολογιών των δανείων 1881/1884 με τις ιδιαίτερες εξασφαλίσεις που αυτά προσέφεραν είναι ικανοποιημένος με μια αύξηση του τόκου από 30% σε 32%; (BBZ, φ. 470/απ, σ. 7, 06.10.1896). Αξίζει να σημειωθεί ότι, από πολύ νωρίς, ήδη από το Δεκέμβριο του 1893 καταγράφεται σε δημοσίευμα της BBZ η απαίτηση για παρέμβαση του γερμανικού κράτους και διπλωματίας, όπως επίσης για επιβολή οικονομικού ελέγχου (BBZ, φ. 592/απ, σ. 2, 18.12.1893). Η ένταση της απαίτησης φτάνει στο βαθμό να ζητήσουν οι πιστωτές μέχρι και στρατιωτική επέμβαση („Kanonenpolitik“), αντανακλώντας το κλίμα ιμπεριαλισμού που επικρατούσε. «Ο έλεγχος μπορεί να επιβληθεί είτε με τη βία των όπλων, είτε με χρηματοοικονομικό αποκλεισμό» (BBZ φ. 414/απ, σ. 1, 04.09.1895), αλλιώς τίθεται υπό αμφισβήτηση η ίδια η εξουσία του γερμανικού κράτους (BBZ, 24.07.1894). Μόνος τρόπος να γίνει η Ελλάδα ενδοτική (BBZ, φ. 375/απ, σ. 2-3, 13.08.1894) και πιο υπάκουη (BBZ, φ. 453/απ, σ. 2, 27.09.1894) είναι να σταλούν πολεμικά καράβια.

Επιπλέον, η Ελλάδα χρησιμοποιείται ως παράδειγμα στην πραγμάτευση ζητημάτων της γερμανικής εσωτερικής πολιτικής επικαιρότητας. Αρχικά, επαινείται ο ρόλος του αγρότη, μιας και η εργασία του φέρνει «καλούδια και λιχουδιές της γης στο πιάτο των κυβερνητικών συμβούλων, των πλούσιων τραπεζιτών, και των εργατών» και ο ίδιος στέλνει τα παιδιά του να υπηρετήσουν την μητέρα-πατρίδα στον στρατό. Οι διεκδικήσεις των Γερμανών αγροτών για μείωση των συσσωρευμένων χρεών συσχετίζονται με τις χώρες «όπως η Ελλάδα και η Πορτογαλία [που με] ευκολία μείωσαν το μέγεθος του χρέους τους. Για αυτό, κράτος, βοήθα, και βοήθα ουσιαστικά, αλλιώς δεν έχεις να λαμβάνεις από εμάς ξανά τίποτε, κατεργάρη» (KL, φ. 4, 28.01.1894).

Αρκετά δημοσιεύματα με ηχηρούς χαρακτηρισμούς απασχολούνται με την συμφωνία που παρ' ολίγον να επιτευχθεί ανάμεσα στην ελληνική πλευρά και τους Άγγλους εκπροσώπους κατόχων ελληνικών ομολογιών το καλοκαίρι του 1894 (BBZ, φ. 361/απ, σ. 3, 04.08.1894). Συχνά οι Γερμανοί πιστωτές απευθύνονται στους εκπροσώπους των αγγλικής και της γαλλικής επιτροπής διαμαρτυρόμενοι εντόνως απέναντι στις ενδεχόμενες παρασκηνιακές διαβουλεύσεις με την Ελλάδα,

*Η Ηθική Οικονομία εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους. Οι «εξαπατημένοι» Γερμανοί κάτοχοι ελληνικών χρεογράφων και ο «ατίθασος ασθενής» στα τέλη του 19^{ου} αιώνα
Οι μικροομολογιούχοι διεκδικούν την κρατική παρέμβαση. Αναρχικοί και αγρότες για την ισχύ του γερμανικού κράτους*

υπενθυμίζοντας την κρισιμότητα του να μείνουν οι τρεις επιτροπές ενωμένες (BBZ, φ. 451/απ, σ. 2, 26.09.1894; BBZ, φ. 453/απ, σ. 2, 27.09.1894; BBZ, φ. 469/απ, σ. 1, 06.10.1894).

Με αφορμή την πρώτη διακοπή των διαπραγματεύσεων οι πιστωτές εντείνουν τις πιέσεις τους προς τα κράτη τους με στόχο να καταστεί η Ελλάδα πιο «υπάκουη, ώστε να επιτευχθεί επιτέλους ένα κατάλληλο για τους δανειστές αποτέλεσμα» (BBZ, φ. 453/απ, σ. 2, 27.09.1894). Ζητούν από τον Γερμανό Κάιζερ (BBZ φ. 404/απ, σ. 1, 28.08.1896; BBZ, φ. 453/απ, σ. 2, 27.09.1894) την προστασία των συμφερόντων τους, αφού το «μέχρι τώρα σύστημα ιδιωτικών διαπραγματεύσεων πρέπει να εγκαταλειφθεί γιατί δεν φέρνει αποτελέσματα» (BBZ, φ. 268/απ, σ. 1-2, 10.06.1896). Στην επιστολή του προς το γερμανικό κοινοβούλιο ο εκπρόσωπος της ξεχωριστής επιτροπής ομολογιούχων του δανείου των Μονοπωλίων υποστηρίζει ότι έφτασε η ώρα «να ακουστεί η φωνή της γερμανικής κυβέρνησης στην Ελλάδα» (BBZ, φ. 34, σ. 1, 21.01.1897). Με αναφορά σε ιστορικά παραδείγματα παρέμβασης των Μεγάλων Δυνάμεων στην Ελλάδα, όπως η εγκατάσταση επιτροπών το 1857, σχολιάζεται ότι δεν είναι τόσο ανεξάρτητη, ώστε να διαπραγματεύεται «λες και οι δανειστές της εξαρτώνται από τη χάρη της». Ο ανώνυμος ομολογιούχος αναρωτιέται στην επιστολή του πώς ένα «μεγάλο κράτος, όπως η Γερμανία δεν θέλησε να βρει μέσα και τρόπους, ώστε να βοηθήσει τους Γερμανούς πολίτες» οι οποίοι διακατέχονται από «αγανάκτηση» και είναι «αδύναμοι» απέναντι σε ένα κράτος που «εξαπατά του πιστωτές του» (BBZ, φ. 470/απ, σ. 7, 06.10.1896). Οι «βαριά ζημειωμένοι δανειστές της Ελλάδας» πρέπει να έχουν την υποστήριξη των κυβερνήσεων τους, αφού τόσο καιρό διαπραγματεύονται με υπομονή απέναντι σε έναν «κακό» (“böse”) οφειλέτη (BBZ, φ. 268/απ, σ. 1-2, 10.06.1896). Οι πιστωτές προειδοποιούν τις κυβερνήσεις τους ότι θα πρέπει οι Έλληνες «πρώτα πραγματικά να δυσκολευτούν, γιατί αλλιώς είναι ικανοί να υποσχεθούν το οτιδήποτε και μετά να αθετήσουν τη γνώμη τους» (BBZ, φ. 192/απ, σ. 1-2, 26.04.1897). Πρέπει να νοιώσουν ηττημένοι, αλλιώς η ανακωχή δεν θα έχει διάρκεια (BBZ, φ. 214/απ, σ. 5-6, 08.05.1897).

Μετά από τρία χρόνια άκαρπων διαπραγματεύσεων και την εμπλοκή της Ελλάδας σε έναν πόλεμο, η πίεση για ανάληψη διπλωματικής δράσης από πλευράς του γερμανικού κράτους εντείνεται. Φτάνει σε τέτοιο βαθμό που σε δημοσιεύματα της BBZ γίνονται αναφορές στις επιθέσεις αναρχικών ενάντια πολιτικών και μοναρχικών προσωπικοτήτων στην Γαλλία και στην Ισπανία, προβάλλοντας ανησυχίες για τον έλεγχο αντίστοιχων πιθανών ενεργειών στο εσωτερικό της Γερμανίας (BBZ, φ. 371/πρ, σ. 3, 11.08.1897; BBZ, φ. 374/απ, σ. 1, 12.08.1897). Το ερώτημα που έθεταν είναι πως ένα κράτος ισχυρίζεται ότι διαθέτει την ισχύ να αντιμετωπίσει τους αναρχικούς στο εσωτερικό του, όταν δεν μπορεί να παρέμβει προς όφελος των Γερμανών ομολογιούχων απέναντι σε ένα κράτος, σαν αυτό της Ελλάδας; (BBZ, φ. 341/απ, σ. 2-3, 24.07.1894)

Στο χιουμοριστικό KL καυτηριάζεται η επιείκεια που επιδεικνύουν οι Μεγάλες Δυνάμεις και η αναποτελεσματικότητα της στάσης τους. Σε μια περίοδο όξυνσης του

*Η Ηθική Οικονομία εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους. Οι «εξαπατημένοι» Γερμανοί κάτοχοι ελληνικών χρεογράφων και ο «ατίθασος ασθενής» στα τέλη του 19^{ου} αιώνα
Οι μικροομολογιούχοι διεκδικούν την κρατική παρέμβαση. Αναρχικοί και αγρότες για την ισχύ του γερμανικού κράτους*

Κρητικού ζητήματος, όπου συζητιόταν η περίπτωση αποκλεισμού ελληνικών λιμανιών, σχολιάζεται στο κείμενο του ΚΛ του παραρτήματος 6 ότι στην Ελλάδα θα εφαρμοστεί η πιο ήπια μορφή αποκλεισμού. Αυτή του «μικτού αποκλεισμού». Αυτός ο τύπος αποκλεισμού έχει το πλεονέκτημα ότι είναι ο λιγότερο βαρετός. Οι αξιωματικοί έχουν τη δυνατότητα για «πρωινή κουβεντούλα και πάρτυ με όπλα» (ΚΛ, φ. 13, 28.03.1897). Στο δημοσίευμα του ΚΛ του παραρτήματος 7 αναφέρεται ότι σε διπλωματικούς κύκλους προτάθηκε να αποδοθεί ένα νέο μετάλλιο σαν ανάμνηση των προσπαθειών που έκαναν οι Μεγάλες Δυνάμεις για να αποφευχθεί η έναρξη του πολέμου μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Στην μια πλευρά θα αναγράφεται «η ισχύς εν τη ενώσει» και από την άλλη «τα ζώα μου αργά» (ΚΛ, φ. 17, 25.04.1897).

Σε αντίθεση με την επιείκεια που θεωρούν οι πιστωτές ότι τους διακρίνει στην αρχική φάση των διαπραγματεύσεων, μετά την λήξη του Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1897, η γερμανική διπλωματία αναλαμβάνει ενεργητικό ρόλο στην προώθηση των αιτημάτων των γερμανών ομολογιούχων. Με την γερμανική πλευρά να πρωτοστατεί σε αυτό, η εκκένωση της Θεσσαλίας συνδέθηκε με την καταβολή της πρώτης δόσης της πολεμικής αποζημίωσης (ΒΒΖ, φ. 350/απ, σ. 5, 29.07.1897; ΒΒΖ, φ. 353/πρ, σ. 3, 31.07.1897) και με την επιβολή του οικονομικού ελέγχου (ΒΒΖ, φ. 350/απ, σ. 5, 29.07.1897). Η ανησυχία των Γερμανών ήταν ότι και η περικομμένη καταβολή του 30% θα πήγαινε στην πολεμική αποζημίωση αν δεν παρενέβαινε ένας θεσμός, ικανός να διαφυλάξει τα συμφέροντα των «παλαιών» δανείων της Ελλάδας (ΒΒΖ, φ. 435/απ, σ. 3, 17.09.1897). Η σκληρή στάση των Γερμανών σε αυτές τις διαβουλεύσεις είναι και δική τους παραδοχή όταν γράφεται στην ΒΒΖ ότι «οι πιστωτές [της Ελλάδας] θα πρέπει να είναι ευγνώμονες στην ενεργητική στάση της Γερμανίας που οδήγησε τον έλεγχο» (ΒΒΖ, φ. 484/απ, σ. 1-2, 15.10.1897). Η «γερμανική διπλωματία ανέλαβε το καθήκον να διασφαλίσει ότι δεν θα προκύψει μια ευνοϊκή διαχείριση της Ελλάδας ... που δεν θα πληροί τις απαιτήσεις της ηθικής». Άλλωστε θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι η γερμανική πλευρά «... εκπροσωπεί το συμφέρον της γενικής ηθικής, γιατί δεν ενδιαφέρεται για την Ανατολή ως Δύναμη, ούτε ως θαλάσσια δύναμη» (ΒΒΖ, φ. 389/πρ, σ. 2-3, 21.08.1897).

Συμπεράσματα

Η παρούσα έρευνα επιβεβαίωσε την χρησιμότητα της έννοιας της Ηθικής Οικονομίας για τη μελέτη των Γερμανών δανειστών του ελληνικού κράτους στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Σε δημοσιεύματα της οικονομικής εφημερίδας Berliner Börsen-Zeitung και του σατιρικού περιοδικού Kladderadatsch εντοπίστηκαν επιχειρήματα που στοχεύουν κυρίως στην επανέναρξη της εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους και στα οποία διαπλέκονται οικονομικά στοιχεία με ηθικά προτάγματα. Δυο είναι οι καινοτομίες της παρούσας προσέγγισης. Το ιστορικό αντικείμενο των διαπραγματεύσεων που έλαβαν χώρα μετά την πτώχευση της Ελλάδας του 1893 έως το 1897 και δεν έχει ερευνηθεί εκτεταμένως, και η εφαρμογή της Ηθικής Οικονομίας του χρέους στο επίπεδο του κράτους.

Το ιστορικό πλαίσιο της έρευνας είναι οι παγκοσμιοποιημένες αγορές κεφαλαίου του 19^{ου} αιώνα, στα πλαίσια των οποίων αναπτύχθηκε ο ομολογιακός κρατικός δανεισμός περιφερειακών χωρών της Ευρώπης. Οι κρατικές πτωχεύσεις αποτέλεσαν δομικό συστατικό της ιστορικής συγκυρίας. Στα πρότυπα των θεωρητικών υποθέσεων που κάναμε για την Ηθική Οικονομία, η μακρά μετάβαση που μας αφορά είναι η σταδιακή εδραίωση διαιτητικών διαβουλεύσεων μετά από μια κρατική πτώχευση. Ο φορέας της Ηθικής Οικονομίας δεν είναι αναγκαστικά μια αυστηρά οριζόμενη κοινωνική τάξη. Οι Γερμανοί ομολογιούχοι διαμορφώνουν μια μικροαστική κοινότητα με τις ιδιαίτερες πολιτισμικές και ταξικές αναφορές της. Σε αυτό το πλαίσιο μετάβασης συνυπάρχουν οι προκαπιταλιστικές πτωχευτικές παραδόσεις και η κρατική πτώχευση, νεωτερικό φαινόμενο του 19^{ου} αιώνα. Καταδεικνύεται έτσι η συνύπαρξη προκαπιταλιστικών παραδόσεων και καπιταλιστικών δυνάμεων, σε αντίθεση με μια κατανόηση απόλυτης αντιπαράθεσής τους στα πρότυπα του Polanyi.

Ερευνήθηκε ο δημόσιος λόγος των μικροομολογιούχων, όπως αυτός εκφράζεται στη ΒΒΖ και στο ΚΛ. Στα δημοσιεύματα εντοπίστηκε η έννοια της παραβίασης των δανειακών συμβάσεων και η καταπάτηση του δικαίου στα οποία προέβη με την πτώχευση της η Ελλάδα. Θίγεται έτσι το σχήμα νομιμότητας σύμφωνα με τις υποθέσεις της Ηθικής Οικονομίας. Στο δημόσιο λόγο των πιστωτών επικρατεί η αναγκαιότητα να αποκατασταθεί η δικαιοσύνη και να διευθετηθεί η σύγκρουση που προέκυψε ανάμεσα σε αυτούς και στην Ελλάδα. Ως εκ τούτου τα στοιχεία της δικαιοσύνης και της σύγκρουσης σύμφωνα με τις υποθέσεις της Ηθικής Οικονομίας κάνουν έντονη την παρουσία τους. Τα αιτήματα της άμεσης καταβολής στο 100% των τόκων, της ανεξάρτητης μεν, υπό την στενή παρακολούθηση των πιστωτών δε, διαχείρισης των κρατικών μονοπωλίων και των υποθηκευμένων προσόδων, η συμμετοχή των δανειστών στις μελλοντικές υπεραποδόσεις, και η απαίτηση επιβολής οικονομικού ελέγχου δεν αποτελούν κάποια ιδεαλιστική στόχευση, αλλά αποσκοπούν στην ηθική, όπως την αντιλαμβάνονται οι πιστωτές, διευθέτηση της σύγκρουσης. Επικυρώνεται, με αυτό τον τρόπο, η υπόθεση της διευρυμένης κατανόησης της έννοιας της Ηθικής Οικονομίας σε σχέση με τα μη ιδεαλιστικά αιτήματα. Η ηθική διάσταση των απαιτήσεων εδράζεται σε γνώριμες παραδόσεις, συλλογικές εμπειρίες και ιστορικά παραδείγματα. Η αναφορά στην περίπτωση της πτώχευσης ιδιώτη και πώς αυτός δεν θα ξέφευγε των

υποχρεώσεων του, αντιδιαστέλεται στην επιστολή του ανώνυμου ομολογιούχου, με την επιείκεια που επιδεικνύεται απέναντι στην Ελλάδα. Η εμπειρία της Τουρκίας και της Αιγύπτου με την «ευλογία» του οικονομικού ελέγχου αποτελούν πηγές νομιμοποίησης για την επιβολή του και στην Ελλάδα. Παραδείγματα συγκεκριμένων χωρών της Λατινικής Αμερικής αναφέρονται ως πρότυπα οικονομιών που φρόντισαν να μην ζημιώσουν εκτεταμένως του πιστωτές τους, σε αντίθεση με την Ελλάδα που ζει εις βάρος των δανειστών της. Περιπτώσεις προηγούμενης επέμβασης των Μεγάλων Δυνάμεων στα εσωτερικά της Ελλάδας αντλούνται από την ιστορία για να την προειδοποιήσουν να μην υπερβάλλει στην αντίληψη της κρατικής της ανεξαρτησίας στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων. Τέλος, γίνεται αναφορά στη διαχείριση των σέρβικων μονοπωλίων ως πρότυπο για την αναδιοργάνωση της ελληνικής Εταιρείας των Μονοπωλίων.

Η σχέση του ελληνικού κράτους με τους ιδιώτες ομολογιούχους είναι ένα από τα βασικά αναλυτικά εργαλεία της Ηθικής Οικονομίας που μας προσφέρει η βιβλιογραφία. Η εξωσυμβατική πρακτική ηθικής στοχοποίησης και στιγματισμού της Ελλάδας βασίζεται κυρίως στην υποχρέωσή της να αποκαταστήσει τη ροή εισοδήματος προς τους δανειστές της. Η Ελλάδα βαρύνεται στα δημοσιεύματα με την ντροπή της πτώχευσης, την σκανδαλωδώς ανέντιμη τακτική της διασποράς διχόνοιας ανάμεσα στις Μεγάλες Δυνάμεις, την εξαπάτηση μέσω αναφοράς ψευδώς υποτιμημένων κρατικών εσόδων, και με την παράνομη κατάχρηση των υποθηκευμένων εσόδων, που κατά τα άλλα ανήκουν στους πιστωτές. Προβαίνει στην ανήκουστη επιλογή να υποκινήσει την Κρητική Επανάσταση και να διεξάγει τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο ενώ ισχυρίζεται ότι έχει πτωχεύσει.

Οι ομολογιούχοι αντιλαμβάνονται εαυτόν ως εξαπατημένο, καταληστευμένο, θύμα της παραβίασης των νομικών συμβάσεων, ανήμπορο να αντιδράσει απέναντι στην αυθαιρεσία της Ελλάδας. Αν και επιεικείς στα αρχικά στάδια των διαπραγματεύσεων, όσο αυτές χρονίζουν η στάση τους σκληραίνει. Όταν διαπιστώνουν ότι οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε δυο διαφορετικής πολιτικής και νομικής υπόστασης μέρη, ιδιώτες και κράτος, δεν φέρνουν ουσιαστικά αποτελέσματα, οι εκπρόσωποι των Γερμανών χηρών και δημόσιων υπάλληλων εντείνουν την οξύτητα του δημόσιου λόγου τους και υπενθυμίζουν στα κράτη καταγωγής τους ότι πέραν από ομολογιούχοι είναι και πολίτες τους. Διεκδικούν την κρατική και διπλωματική παρέμβαση του γερμανικού κράτους, αλλιώς τίθεται υπό αμφισβήτηση η ισχύς του στην καταστολή αναρχικών δράσεων και η δικαιοδοσία του να φορολογεί τους αγρότες. Στόχος της παρέμβασης είναι η συμμόρφωση της Ελλάδας, να γίνει πιο υπάκουη. Ο οικονομικός έλεγχος είναι μια ενδεδειγμένη λύση που θα έχει γενικότερες θετικές επιπτώσεις για αυτήν. Σε αντίθετη περίπτωση, η στρατιωτική παρέμβαση είναι κάτι που νομιμοποιείται στα δημοσιεύματα.

Η πρόσληψη των Ελλήνων ως «κουτοπόνηρων», «αναξιοπρεπών», «ανέντιμων», «ικανών για όλα», «χωρίς ηθικούς φραγμούς», «ανίκανων» για συνετή διαχείριση των οικονομικών τους, και «προκλητικών» με τις συνεχόμενες αλυτρωτικές τους βλέψεις συντίθεται στη βάση των οικονομικών εξελίξεων στην Ελλάδα και έχει τρία

χαρακτηριστικά. Πρώτον, εντείνεται και συνοδεύεται με ακόμη πιο ακραίες εκφράσεις, όπως ο χαρακτηρισμός της ως «απολίτιστο εθνάριο» όταν οι διαπραγματεύσεις έμοιαζαν να είναι αδιέξοδες, αλλά και κατά τη διάρκεια όξυνσης του Ανατολικού ζητήματος. Δεύτερον, γίνεται αντιληπτή ως ένα διαχρονικό χαρακτηριστικό των Ελλήνων, από την αρχαιότητα μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Τρίτον, η πρόσληψη της Ελλάδας ως μια οικονομική οντότητα και ως ένα εν δυνάμει πεδίο τοποθέτησης κεφαλαίων καθορίζει την εικόνα της στα δυο γερμανικά έντυπα που ερευνήθηκαν. Αντικαθιστά αυτήν, ως πολιτισμικού φορέα του αρχαιοελληνικού πνεύματος, που κυριαρχούσε στον ευρωπαϊκό τύπο μέχρι τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα. Η πτώχευση του 1893 και η ανέντιμη διαπραγματευτική τακτική παράγουν αρνητικές κρίσεις για αυτή. Η πραγμάτευση στρατιωτικών δράσεων της περιόδου απογειώνει την υποτιμητική εικόνα της Ελλάδας, η οποία προβαίνει στην ύβρη της διεξαγωγής κοστοβόρων στρατιωτικών επιχειρήσεων, ενόσω καταβάλει μειωμένους τόκους στους δανειστές της. Σε αυτά τα πλαίσια αναδεικνύεται ο ηθικοποιητικός χαρακτήρας των αγορών και οι συγκρουόμενες χρονικότητες ως δομικά στοιχεία της επιχειρηματολογίας των Γερμανών δανειστών. Λαμβάνοντας υπόψη ότι αυτά τα ευρήματα εντοπίστηκαν σε δημοσιεύματα μιας οικονομικής εφημερίδας που απευθύνεται στους Γερμανούς δανειστές της Ελλάδας, καθίσταται σαφής ο μηχανισμός παραγωγής ηθικών αξιολογικών κρίσεων στη βάση του οικονομικού πεδίου. Η χρήση της προσωπικότητας του Έλληνα μονάρχη, της κορινθιακής σταφίδας και της ληστείας σαν σύμβολα που επιβεβαιώνουν την ανικανότητα της Ελλάδας να επιτύχει τους στόχους της, οικονομικούς και στρατιωτικούς, την «κατωτερότητα» της και την «υπανάπτυξη» της, όπως επίσης και τις «ληστρικές» της συνήθειες επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό μας σχετικά με την εγγενή ηθική και αισθητική στο οικονομικό επιχείρημα.

Ακολουθούν μερικές καταληκτικές παρατηρήσεις.

Τα υποθηκευμένα κρατικά έσοδα λαμβάνουν μια ιδιαίτερη σημασία στον δημόσιο λόγο των ομολογιούχων. Από την μία, η υποθήκευση κρατικών προσόδων εξυπηρετεί την επίτευξη κρατικού δανεισμού, από την άλλη εισάγει νέες πολυπλοκότητες στην εξυπηρέτηση του κρατικού χρέους. Η ακριβής αποτίμηση τους, η χρηστή διαχείριση τους και η πιστή τους απόδοση συγκαταλέγεται πλέον στα συμφέροντα των πιστωτών. Έτσι, ό,τι πιο τεχνοκρατικό σε συλλογισμό συναντούμε στα δημοσιεύματα σχετίζεται με την εκτίμηση των κρατικών εσόδων (κατ' επέκταση και των εξόδων και του ελλείμματος). Υποστηρίζεται ότι τα μεγέθη αναφέρονται συνειδητά παραποιημένα και οι στατιστικές αποτιμήσεις παράγονται με λανθασμένη μεθοδολογία. Η διάθεση των ταμειακών αποθεμάτων της Εταιρείας Μονοπωλίων για την κάλυψη έκτακτων αναγκών του ελληνικού κράτους γίνεται αντιληπτή ως κατάχρηση, αφού αυτοί οι πρόσοδοι ανήκουν στους δανειστές.

Η κεντρικότητα των υποθηκευμένων κρατικών προσόδων στην συλλογιστική των ομολογιούχων οδηγεί και στην απαίτηση επιβολής του οικονομικού ελέγχου, ο οποίος θα εξασφάλιζε την εποπτεία στη διαχείριση τους στα πρότυπα των απαιτήσεων

των δανειστών. Γίνεται αντιληπτός ως «ευλογία» για τα προηγούμενα ιστορικά παραδείγματα της Τουρκίας και της Αιγύπτου, θεωρώντας ότι θα επιφέρει γενικότερες θετικές επιδράσεις στην ελληνική οικονομία. Πηγές νομιμοποίησης των αιτημάτων είναι οι ιδιωτικές πτωχευτικές παραδόσεις, αλλά και διεθνή ιστορικά παραδείγματα. Κινούμενοι οι πιστωτές ανάμεσα στο καθιερωμένο και στις ιδιαιτερότητες της Ελλάδας, αλλά και του καπιταλιστικού συστήματος της εποχής διαμορφώνουν τα αιτήματα τους. Αξίζει επίσης να υπογραμμίσουμε ότι ένα διεθνές παράδειγμα, όπως αυτό της Ελλάδας, εργαλειοποιείται για την ανάλυση εσωτερικών ζητημάτων της Γερμανίας.

Τέλος, διαπιστώσαμε ότι η ηγεμονική θέση που αποδίδεται συχνά στους πιστωτές ετέθη υπό αμφισβήτηση μέχρι τη λήξη του Ελληνοτουρκικού Πολέμου το 1897 στην περίπτωση των Γερμανών πιστωτών της Ελλάδας. Οι δανειακές συμβάσεις αρχικά παραγκωνίστηκαν. Η δημόσια ηθική στοχοποίηση της Ελλάδας στα δυο γερμανικά έντυπα που επηρέαζε τη κοινή γνώμη και ασκούσε πίεση στο γερμανικό κράτος αποδείχθηκε αρχικά αναποτελεσματική. Επί τρία χρόνια οι πιστωτές διαπραγματεύονταν με μόνο μέσο πίεσης τον αποκλεισμό της Ελλάδας από τις χρηματαγορές και χωρίς να έχουν κατοχυρώσει κάποιο από τα αιτήματα τους. Η καταβολή των τόκων συνεχιζόταν μειωμένη στο 30%, όπως είχε μονομερώς αποφασίσει η Ελλάδα.

Αυτή η συνθήκη καθρεφτίζει εν μέρει τη διαφορετική πολιτική υπόσταση των δυο διαπραγματευτικών μερών, ενός κράτους και ιδιωτών, αλλά και την ανωριμότητα του χρηματοπιστωτικού συστήματος στα τέλη του 19^{ου} αιώνα λόγω απουσίας αποτελεσματικών κυρωτικών μηχανισμών. Η απεύθυνση των πιστωτών με την ιδιότητα τους ως πολίτες προς τα κράτη καταγωγής προκύπτει από την αδιέξοδη κατάσταση στην οποία είχαν βρεθεί. Διεκδικούν οι γερμανικές αρχές να αναλάβουν την υπεράσπιση των συμφερόντων τους και απαιτούν πολιτική κανονιοφόρων: η ευκολία με την οποία διατυπώνεται αυτό το αίτημα αντικατοπτρίζει το ιμπεριαλιστικό πλαίσιο της εποχής.

Οι οικονομικές εκκρεμότητες ανάμεσα στην Ελλάδα και τους πιστωτές της τελικά διευθετούνται στα πλαίσια των ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων που ολοκληρώνουν τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο στα τέλη του 1897. Μια στρατιωτική επιχείρηση που δεν ήταν αποτέλεσμα της πολιτικής κανονιοφόρων των Μεγάλων Δυνάμεων, αλλά πρωτοβουλία της Ελλάδας. Στις ειρηνευτικές διαβουλεύσεις συνδέεται η καταβολή πολεμικής αποζημίωσης που απαιτεί η Τουρκία από την παταγωδώς ηττημένη Ελλάδα, με την ανάγκη νέου δανεισμού. Σε ιδιαιτέρως δυσμενή, διπλωματικά και στρατιωτικά, θέση, η Ελλάδα αποδέχεται τα αιτήματα των πιστωτών της, τα οποία διατυπώνουν πιο δυσμενείς όρους σε σχέση με το τι διακυβευόταν κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων και την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου.

Το παρόν κείμενο εργασίας ανέδειξε την Ηθική Οικονομία της εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους από την οποία εμφορούνται οι Γερμανοί πιστωτές της Ελλάδας στα

Συμπεράσματα

τέλη του 19^{ου} αιώνα. Συνεισέφερε στην έρευνα της δημόσιας παρουσίασης και συζήτησης στον γερμανικό τύπο ηθικών προταγμάτων και οικονομικών ζητημάτων που σχετίζονται με την Ελλάδα. Προσδοκώ να προκαλέσει μια παραγωγική συζήτηση και περαιτέρω επιστημονική έρευνα στο μέλλον.

Morgen- № 75. Ausgabe. den 14. Februar 1897.

Berlin, Sonntag.

Die Zeitung erscheint in der Woche **zwölfmal**.

Bezugs-Preis:
vierteljährl. für Berlin 7 Mk. 50 Pf.
ohne Botenlohn, für ganz Deutschland
und Oesterreich 9 Mk.

Für Frankreich, Belgien, England,
Schweiz, Amerika u. s. w. Kreuzband-
Sendung 20 Mk. für das Vierteljahr.

Bestellungen werden angenommen
für Frankreich bei Aug. Nannet
in Strassburg l. G.,
für England bei Aug. Siegle in London,
30 Lime Street E. C., Cowie & Co. in
London, 19 Gresham Street E. C.

**Berliner
Börsen-Zeitung.**

Bestellungen werden angenommen
bei allen
Postanstalten, Zeitungs-Spediteuren und unserer Expedition.

Insertions-Gebühr:
die viergespaltene Zeile 40 Pf.,
Reclamespalt 80 Pf.

Als besondere Beilagen erscheinen:
Verdingungs-Anzeiger.
Hôtels- und Bäder-Anzeiger.
Vollständige Ziehungslisten
der Preussischen Klassen-Lotterie,
Allgemeine Verlosungs-Tabellen
mit Restanten-Listen
und viele andere wichtige tabellarische
Uebersichten.

Expedition der Berliner Börsen-Zeitung: Berlin W., Kronenstrasse Nr. 37. — Annahme der Inserate: in der Expedition.

Griechenland und Kreta.

Der von den Mächten in Konstantinopel ausgesprochene Wunsch, daß der Sultan nicht mehr Truppen nach Kreta sende, als dort schon anwesend seien, und auf der anderen Seite die erzielte an Griechenland gerichtete Mahnung, keine Feindseligkeiten gegen die Türkei zu eröffnen, diese beiden Momente werden hoffentlich ausreichen, um einen Conflict zu verhindern. Die Herabhaltung türkischer Truppenverbände in Verbindung mit der Anwesenheit vieler europäischer Kriegsschiffe wird auch genügen, um den durch die bevor-

stehende in welcher die türkisch-egyptische Flotte vernichtet worden ist. Gegenüber dem öffentlich constatirten vollen Einverständnis der Mächte und den Erklärungen jeder einzelnen über ihre Absichten muß man festhalten, daß Falkenrand nicht der letzte Diplomat war, der die Worte als das Mittel betrachtete, um die Gedanken zu verbergen. In wenigen Tagen haben sowohl England wie Frankreich ihre freundliche Haltung gegenüber Griechenland und Kreta in eine unfreundliche verwandelt. Gläubige Gemüther mögen annehmen, daß dies im Interesse des europäischen Concerts geschehen sei. Andere werden sich erinnern, daß die Höfe in Petersburg,

Land um den von St. Majestät gestifteten Pacal, welches am 23. Juni d. J. von Italien geht, zu übernehmen. Der Prinz von Wales erwiderte in einem in herzlichem Tone gehaltenen Telegramm, er nehme den Ehrenvorstoß an und wünsche der Regatta guten Erfolg.
London, 13. Februar. (E. T. C.) Dem „Nautischen Bureau“ wird aus Konstantinopel gemeldet: Die Mächte haben den Beschluß gefaßt, eine Landung griechischer Truppen auf Kreta nicht zu gestatten, während gleichzeitig die Flotte davon Abstand genommen hat, Truppen zu entsenden. In Betreff der Maßregeln, welche zu ergreifen sind, um diesen Beschluß durchzusetzen, ist noch keine Entscheidung getroffen.
(Siehe auch in der II. und III. Beilage.)

Λεπτομέρεια από πρωτοσέλιδο της πρωινή έκδοσης της BBZ (14.02.1897) με τίτλο "Ελλάδα και Κρήτη"

Abend- № 322. Ausgabe. den 11. Juli 1896.

Berlin, Sonnabend.

Die Zeitung erscheint in der Woche **zwölfmal**.

Bezugs-Preis:
vierteljährl. für Berlin 7 Mk. 50 Pf.
ohne Botenlohn, für ganz Deutschland
und Oesterreich 9 Mk.

Für Frankreich, Belgien, England,
Schweiz, Amerika u. s. w. Kreuzband-
Sendung 20 Mk. für das Vierteljahr.

Bestellungen werden angenommen
für Frankreich bei Aug. Nannet
in Strassburg l. G.,
für England bei Aug. Siegle in London,
30 Lime Street E. C., Cowie & Co. in
London, 19 Gresham Street E. C.

**Berliner
Börsen-Zeitung.**

Bestellungen werden angenommen
bei allen
Postanstalten, Zeitungs-Spediteuren und unserer Expedition.

Insertions-Gebühr:
die viergespaltene Zeile 40 Pf., Reclamespalt
80 Pf., die ganze Seite 200 Mk.

Expedition der Berliner Börsen-Zeitung: Berlin W., Kronenstrasse No. 37. — Annahme der Inserate: in der Expedition.

Inhalts-Verzeichniss.

Hauptblatt. 3 1/2 %ige Anleihe der Stadt Dessau. Griechische Staatsgläubiger. Londoner Goldminen-Markt. Ernte in Russland. „Ein Calligä unseres Jahrs.“ Dortmund-Gronau-Enscheder Eisenbahn. Lübeck-Büchener Eisenbahn. Kreis Alteneuer Schmalspurbahnen. Ungarische Localeisenbahnen Action-Gesellschaft. Transkaspische Bahn. Kansas Midland Eisenbahn.	Wiener Bank-Verein. Maschinenfabrik Grevenbroich. Kammgarn-Spinnerei Düsseldorf. Rauchwaren-Zurichterei und Färberei Act.-Ges. vormals Louis Walters Nachf. I. Beilage. Courszettel. — Productenbörse. II. Beilage. Generalpostmeister Dr. v. Stephan. Rom, Ministerkrisis. Situation auf Kreta. „Post- und Telegraphen-Nachrichten für das Publicum“.	Zwickau, Börsengeschäft. Wien, Wiener Börse. Paris, Börse. Portugiesische Eisenbahn-Gesellschaft. Leipziger Hypothekenbank. Pfälzische Hypothekenbank in Ludwigshafen. Uruguayische Staatsbank. Kali-Bergwerk „Glückauf“. Belgischer Eisen- und Kohlenmarkt. Adolph H. Neufeldt, Metallwarenfabrik und Emaillewerk. Action-Gesellschaft vormals C.H. Stobwasser & Co.	Hannoversche Caoutchouc-, Guttapercha- und Telegraphen-Werke. Dresdner Actien-Cheorien- und Kaffee-Surrogat-Fabrik. Neue Crefelder Baumwollspinnerei. E. A. Näther in Zeit. Briefkasten. III. Beilage. Allgemeine Verlosungs-Tabellen. IV. Beilage. Subscriptionen, Einführungen u. Conversionen an der Berliner Börse im I. Halbjahr 1896.
---	--	---	---

Λεπτομέρεια από πρωτοσέλιδο απογευματινού φύλλου της BBZ (11.07.1896) όπου φαίνεται ο πίνακας περιεχομένων του με αναφορά στους πιστωτές του ελληνικού κράτους („Griechischer Staatsgläubiger“)

№. 8. Berlin, den 21. Februar 1897. L. Βαββαρια.

Bladderadatsch.

Wochenkalender. Wochenkalender.

Humoristisch-satirisches Wochenblatt.

Diebst. Blatt erscheint täglich mit Ausnahme der Wochentage. Man abonniert bei den Postämtern bei No. und Ausland 2 M., 25 Pf. ohne Porto. Einzige Nummer 20 Pf.

Hellas und die Mächte.

„**S** Zeus, der auf dem Wolkenfische
 Du thronend uns erblickst von fern,
 Entfessler der gezackten Mächte,
 Du fallest einst doch Hellas gern!
 Du fallest ihm im heil'gen Aegleu,
 Und deiner Günstl' war es gewiß,
 Durch dich errang es einst die Freyde
 Von Marathen und Salamis.

© denk der Stadt, wo der Hellene
 Will weichen Opfern dich verehrt
 Heißt deiner Tochter, der Athene,
 Und segne wieder unser Schwert!
 An Aegle denk', wo aufgezogen
 Als Kind du bist in aller Zeit,
 Wofern du trugst durch die Wogen
 S u o p a einst, die schmutzige Maid.

Denk' an die schändl. Schächerhände,
 Gib Aegle nicht dem Feinde preis!
 Nach einmahl sel' mit uns im Duende,
 Wenn du noch bist der alte Zeus!“
 So sehn sie, mit erbotnen Händen
 Ihn küssend, gnädig sein Gesicht
 Dem armen Hellas zuzuwenden,
 Er aber, scheint es, hört sie nicht.

Auf dem Olympos sitzt er rauschend
 Im Schlaraffen und in Morgenstunden
 Und sagt, Zeus's Tochter's Wort gebrauchend:
 „Ja, was soll einer dabei thun?
 Dem guten Hellas beizuführen,
 Heiß' ich mit jedem Weg wehrtweil,
 Ich müß' denn einen Mächten bringen
 Das europäische Concert.“

Indessen werden, ach, die Mächte
 Schon unweislich, drohn schon mit Gewalt.
 Wie Griechenland zu handeln dachte,
 Mächt' es erklären möglichst bald,
 Sehr lobenswerth war' sein Betragen
 Schon jetzt und keinesweges schön.
 „Du sehest Dachs wirst doch nicht wagen,
 So heißt es, „uns zu widerstehn!“

Wein, nein, das dürfen wir nicht dulden,
 Drum, Griechenland, bestimm dich klug,
 Denk' aus Bejahren deinei Schutzdeu,
 Damit hast du zu thun genug.
 Wohl' unsere Mächt' nicht untersuchen,
 Sonst geh's nicht gut, verlaß dich drauf.
 Und willst du doch dich widersehn,
 Dann — ja, dann, Griechenland, pass' auf!“

Bladderadatsch.

KL, φ. 8, 21.02.1897

“Ω, Δία, που κάθεται στον ουρανό,
 Μας βλέπεις από τον θρόνο σου μακρυά
 Αποστολέας της οδοντωτής αστραπής
 Κάποτε σου άρεσε η Ελλάδα!
 Την κρατάς σε ιερό πόλεμο
 Και η τέχνη σου ήταν σίγουρη
 Μέσω εσού ήταν που κάποτε κέρδισε [η Ελλάς] νίκες
 Από τον Μαραθώνα στη Σαλαμίνα

Σκέψου την πόλη που οι Έλληνες
 Σε λατρεύουν με πλούσιες θυσίες
 Υφανε την κόρη σου, την Αθηνά,
 Και σκουπίστε ξανά το σπαθί μας!
 Σκέψου την Κρήτη, όπου μεγάλωσες
 Σαν παιδί στα παλιά χρόνια
 Από εκεί που μετέφερες μέσω των κυμάτων κάποτε την Ευρώπη, την όμορφη κόρη.

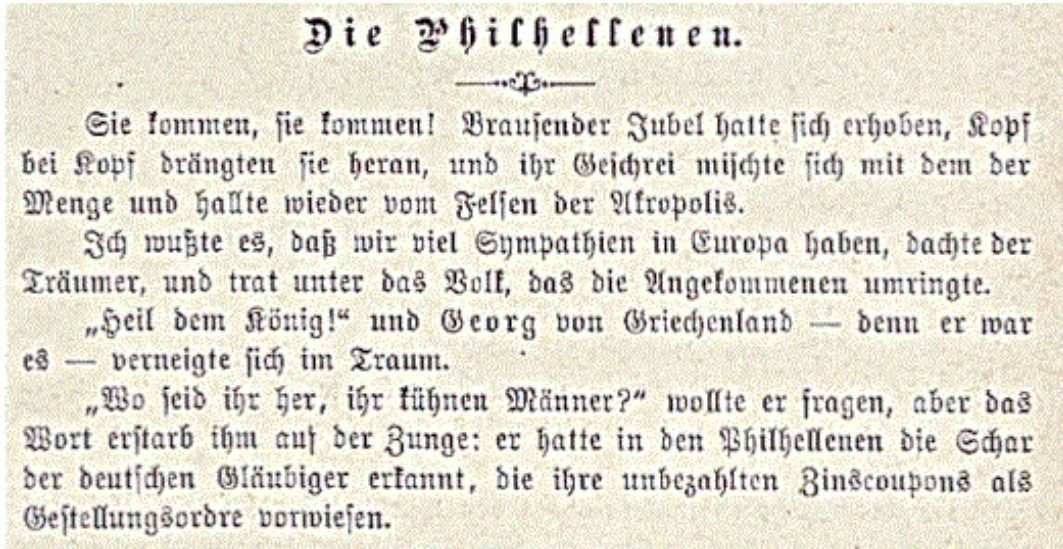
Η Ελλάς και οι Δυνάμεις

Σκέψου την ωραιότερη ποιμαντική στιγμή,
 Μην δώσεις την Κρήτη λάφυρο στον εχθρό!
 Για άλλη μια φορά, έσω μαζί μας σε ομοψυχία,
 Αν είσαι ακόμα ο παλιός Δίας! "
 Έτσι του ζητούν λοιπόν με σηκωμένα τα χέρια
 τον παρακαλούν ελεήμονες προς το πρόσωπο του
 στην φτωχή Ελλάδα να στραφεί,
 Φαίνεται όμως να μην ακούει.

Στον Όλυμπο κάθεται καπνίζοντας
 Με ρόμπα και πρωινά παπούτσια
 Και λέει, χρησιμοποιώντας τη λέξη του Jung-Jochen:
 "Εε, και τι πρέπει να κάνει κανείς;
 Για να βοηθήσω την καλή Ελλάδα,
 Βλέπω κάθε τρόπο αποκλεισμένο.
 Πρέπει να φέρω μια δυσαρέσκεια (διχόνοια)
 Στην ευρωπαϊκή συμμαχία. "

Εν τω μεταξύ, δυστυχώς, οι δυνάμεις γίνονται
 Ήδη άτακτες, απειλούν με βία.
 Πώς θα ενεργούσε η Ελλάδα;
 Θα ήθελα να μας το εξηγήσει το συντομότερο δυνατό.
 Πολύ κατακριτέα ήταν η συμπεριφορά της
 Ήδη τώρα και καθόλου όμορφα.
 «Άτακτε ασβέ δεν θα τολμήσεις!"
 Έτσι ακούγεται, ότι θες «να μας αντισταθείς!»

Όχι, όχι, δεν μπορούμε να το ανεχτούμε αυτό,
 Λοιπόν, Ελλάδα,
 συμπεριφέρσου με σύνεση,
 Σκέψου να πληρώσεις τα χρέη σου
 Έχεις αρκετά να κάνεις με αυτό.
 Δεν θέλεις να υποτιμήσεις τη δύναμή μας
 Διαφορετικά τα πράγματα δεν πηγαίνουν καλά, βασισου σε αυτό.
 Και αν θέλεις να αντισταθείς, τότε ναι, λοιπόν, Ελλάδα πρόσεξε!

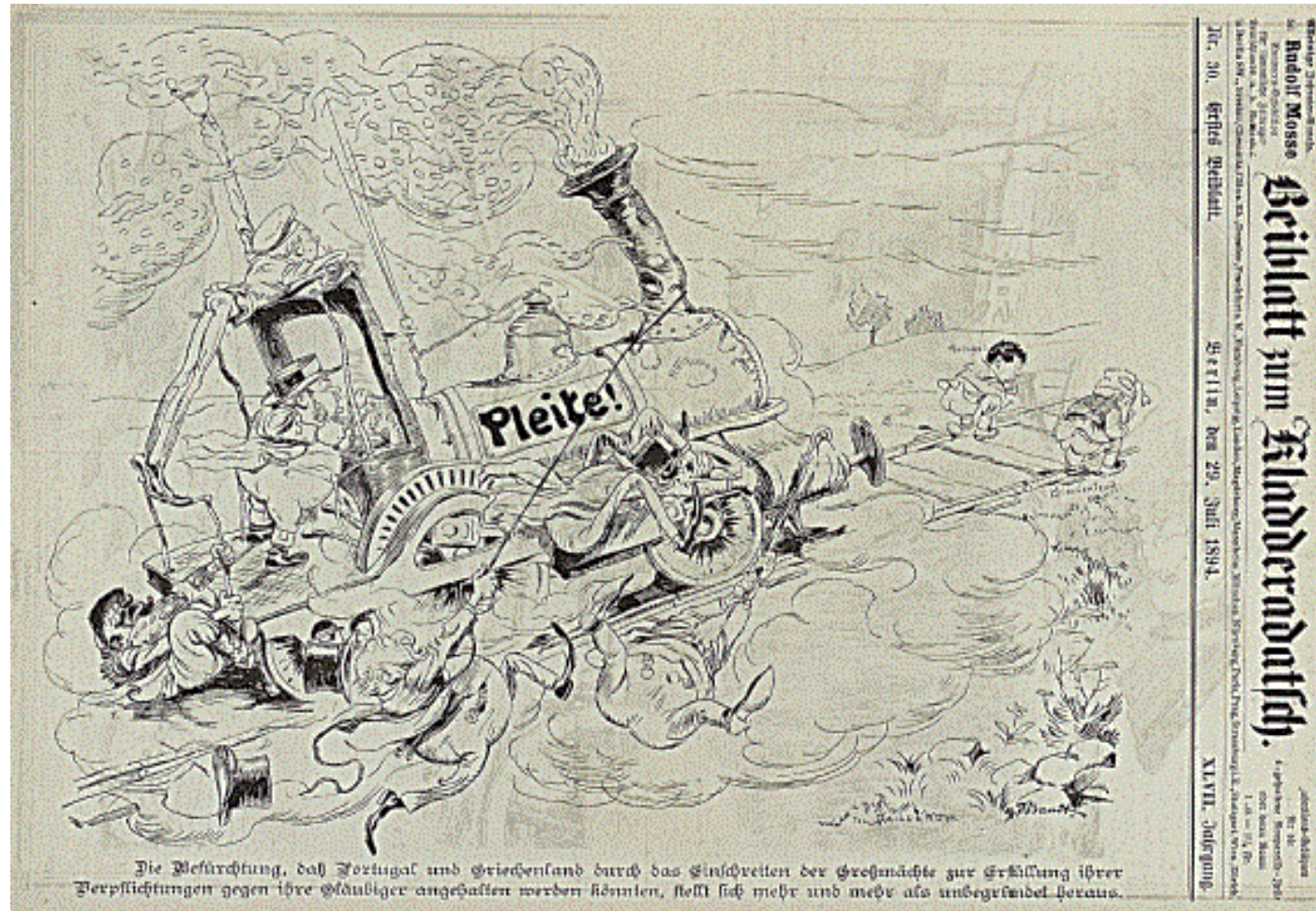
KL, φ. 12, 21.05.1897

Οι Φιλέλληνες

«Έρχονται, έρχονται! Βρυχηθμός χαράς σηκώθηκε, ένας-ένας πλησιάζουν και οι κραυγές αναμιγνύονται με αυτές του πλήθους και αντηχεί ξανά από το βράχο της Ακρόπολης.

Ήξερα ότι είχαμε πολλές συμπάθειες στην Ευρώπη, σκέφτηκε ο ονειροπόλος, και μπήκε μέσα στον λαό, που οι αφικνούμενοι περικύκλωσαν.

"Ζήτω ο Βασιλιάς!" Και ο Γεώργιος της Ελλάδας -γιατί αυτός ήταν- υποκλίθηκε στο όνειρο. «Από πού ήρθατε εσείς, τολμηροί άντρες;» ήθελε να ρωτήσει, αλλά αυτή η φράση πάγωσε στη γλώσσα του: αναγνώρισε στους Φιλελλήνες το πλήθος των που παρουσιάζαν τα απλήρωτα κουπόνια τόκων τους ως εντολή προσκόμισης.»

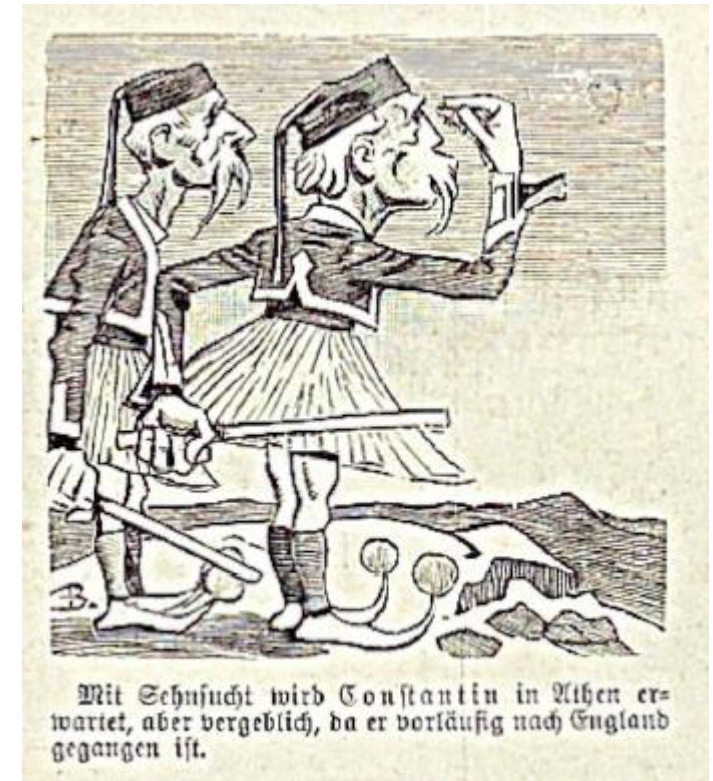
«Ο φόβος, ότι η Πορτογαλία και η Ελλάδα μέσω της παρέμβασης των Μεγάλων Δυνάμεων για την εκπλήρωση των υποχρεώσεων της έναντι των πιστωτών τους, θα μπορούσαν να σταματήσουν, αποδεικνύεται όλο και πιο αβάσιμος» (ΚΛ,φ. 30, 29.07.1894)

«Και αν πέσει κάτι για αυτόν;».

«Σε ενημερωμένους κύκλους αναφέρεται ότι η Ελλάδα έλαβε ένα καλάθι από τις Μεγάλες Δυνάμεις»

KL (φ. 32, 09.08.1896)

«Με λαχτάρα αναμένεται ο Κωνσταντίνος στην Αθήνα. Μάταια όμως, αφού πήγε προσωρινά στην Αγγλία»

KL (φ. 26, 27.06.1897)

Für den Zeitungsleser.

„Blockade“ ist das Wort des Tages. Nun gibt es aber verschiedene Blockade-Arten. Welche ist gemeint? Man hat

1. die „friedliche Blockade.“ Sie besteht darin, daß die Panzerschiffe sich vor den Hafen legen und alles heraus-, aber nichts hineinlassen, was den Frieden stören könnte. Man hat

2. die „kriegsische Blockade.“ Hierbei wird nichts heraus-, aber alles hineingelassen. So hat man, wenn es zum Bombardement kommt, alles hübsch beisammen. Es gibt aber auch noch

3. die „gemischte Blockade.“ Die blockirenden Schiffe lassen alles, was will, heraus und lassen alles hinein. Diese Blockade-Art hat den Vorzug, die wenigst langweilige zu sein. Die Officiere finden dabei immer noch Zeit zu einer gemüthlichen Morgensprache, einem Dauerskat oder auch einer interessanten Wasserpartie.

Die „gemischte Blockade“ wird denn auch, wie wir hören, Griechenland gegenüber zur Anwendung kommen.

Για τους αναγνώστες της εφημερίδας.

«Αποκλεισμός» είναι η λέξη της ημέρας. Αλλά υπάρχουν διαφορετικοί τύποι αποκλεισμών. Ποιοί είναι αυτοί; Υπάρχει:

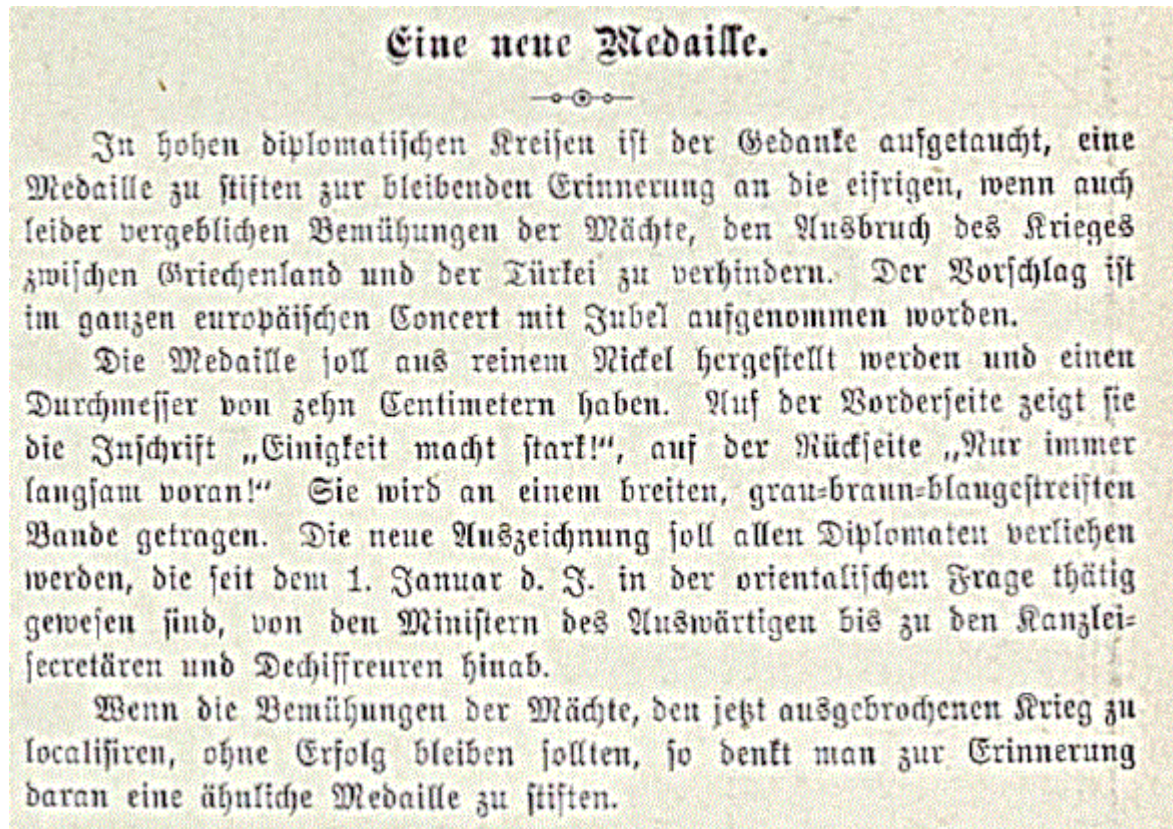
1. ο «ειρηνικός αποκλεισμός». Αποτελείται από πολεμικά πλοία επιτρέπουν την είσοδο στο λιμάνι, αλλά όχι την έξοδο από αυτό οποιουδήποτε θα μπορούσε να διαταράξει την ειρήνη. Υπάρχει:

2. ο «πολεμικός αποκλεισμός», αντιθέτως επιτρέπει την έξοδο από το λιμάνι, αλλά όχι την είσοδο σε αυτό. Έτσι, στην περίπτωση βομβαρδισμού είναι όλα στη θέση τους.. Επίσης υπάρχει:

3. ο «μικτός αποκλεισμός», κατά τον οποίο όλα επιτρέπονται. Αυτός ο τύπος αποκλεισμού έχει το πλεονέκτημα ότι είναι ο λιγότερο βαρετός. Οι αξιωματικοί έχουν τη δυνατότητα για πρωινή κουβεντούλα και για πάρτυ με όπλα.

Από ό,τι μαθαίνουμε ο «μικτός αποκλεισμός» θα εφαρμοστεί στην Ελλάδα.

KL, φ. 13, 28.03.1897

Ένα νέο μετάλλιο.

Σε υψηλούς διπλωματικούς κύκλους προέκυψε η ιδέα ενός μεταλλίου ως ανάμνηση για τις πρόθυμες αν και μάταιες προσπάθειες των Δυνάμεων να εμποδίσουν το ξέσπασμα του πολέμου ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία. Η πρόταση καλωσορίστηκε με χαρά από όλη την ευρωπαϊκή συμμαχία.

Το μετάλλιο θα πρέπει να είναι από καθαρό νικέλιο και να έχει διάμετρο δέκα εκατοστών. Στην μπροστινή πλευρά να γράφεται "Η ισχύς εν τη ενώσει!" και στη πίσω "Τα ζώα μου αργά!". Θα φορεθεί σε μια φαρδιά γκρι-καφέ-μπλε ριγέ ζώνη. Το νέο βραβείο προορίζεται να δοθεί σε όλους τους διπλωμάτες που από την 1η Ιανουαρίου του τρέχοντος έτους απασχολήθηκαν στο Ανατολικό ζήτημα, από τον Υπουργό των Εξωτερικών μέχρι την γραμματεία της Καγκελαρίας και τους πρακτικογράφους.

Στην περίπτωση που οι προσπάθειες των Δυνάμεων να περιοριστεί χωρικά, ο πόλεμος που έχει πλέον ξεσπάσει, παραμείνουν ανεπιτυχείς, ένα παρόμοιο μετάλλιο θα μπορούσε να δωριστεί.

(KL, φ. 17, 25.04.1897)

Βιβλιογραφία

Αγγελόπουλος, Α. Θ. (1937). *Το Δημόσιο Χρέος της Ελλάδος*. Ι. Ν. Ζαχαρόπουλου

Ahmed, P. O. (2015). Paying what one owes ... or carrying out one's obligation. In: Hours, B., & Ahmed, P. O. (Eds.). (2015). *An anthropological economy of debt*. Routledge. 5-18.

Allen, A. T. (2014). *Satire and Society in Wilhelmine Germany: Kladderadatsch and Simplicissimus, 1890--1914*. University Press of Kentucky.

Αναζηρόπουλου, Σ. Ε. (1926). *Δημοσιονομική Επισκόπησις της Ελλάδος. 1821-1926*. Π. Γ. Μακρής & Σια.

Ανδρεάδης, Α. Μ. (1925). *Μαθήματα Δημόσιας Οικονομίας. Εθνικά Δάνεια και Ελληνική Δημόσια Οικονομία*. Τζάκα, Δελαγραμματικά & Σία.

Arnold, T. C. (2001). Rethinking moral economy. *American Political Science Review*, 85-95.

Bösch, F., & Vowinckel, A. (2012). *Mediengeschichte (Version 2.0)*.

Bingham, A. (2012). Reading newspapers: cultural histories of the popular press in modern Britain. *History Compass*, 10(2), 140-150.

Chatziioannou, M. C. (2019). Greek Sovereign Debt and Loans in 19th-Century Public Discourse. *The Journal of European Economic History*, 48(2), 21-55.

Chatziioannou, M. C. (2008). Relations between the state and the private sphere: speculation and corruption in nineteenth-century Greece. *Mediterranean Historical Review*, 23(1), 1-14.

Chatziioannou, M. C. (2013). War, crisis and sovereign loans: The Greek war of independence and British economic expansion in the 1820s. *The Historical Review/La Revue Historique*, 10, 33-56.

Δερτιλής, Γ. Β. (2016). *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτωχεύσεις*. Πόλις.

Dritsa, M. (2014). Perceptions of Greece in the 19th century by Foreign Visitors' and Bondholders. In: *Fourth European Congress of World and Global History*.

Dyson, K. (2014). *States, Debt, and Power: 'saints' and 'sinners' in European History and Integration*. OUP Oxford.

Eichengreen, B., & Portes, R. (1989). Settling defaults in the era of bond finance. *The World Bank Economic Review*, 3(2), 211-239.

Frevert, U. (2019). Introduction. In: Fontaine, L., Suter, M., Danilina, A., Blass, B., Rohringer, T., Kreis, R., & Großmann, T. (2019). *Moral economie*. U. Frevert (Ed.). Vandenhoeck & Ruprecht, 7-12.

Frevert, U. (2019). Moral Economies, Present and Past. Social Practices and Intellectual Controversies. In: Fontaine, L., Suter, M., Danilina, A., Blass, B., Rohringer, T., Kreis, R., & Großmann, T. (2019). *Moral economie*. U. Frevert (Ed.). Vandenhoeck & Ruprecht, 13-44.

Gkintidis, D. (2016). European integration as a moral economy: Greek technocrats amidst capitalism-in-crisis. *Anthropological Theory*, 16(4), 476-495.

Götz, N. (2015). 'Moral economy': its conceptual history and analytical prospect. *Journal of Global Ethics*, 11(2), 147-162.

Graeber, D. (2014). *Debt*. Brooklyn: Melville House.

Holtfrerich, C. L. (2013). Government debt in economic thought of the long 19th century. *Freie Universität Berlin, School of Business & Economics Discussion Paper*, (2013/4).

Hours, B., & Ahmed, P. O. Introduction. In: Hours, B., & Ahmed, P. O. (Eds.). (2015). *An anthropological economy of debt*. Routledge, 1-4.

Hours, B. (2015). Debt: The price of what, exactly? In: Ahmed, P. O. (2015). Paying what one owes ... or carrying out one's obligationσ. In: Hours, B., & Ahmed, P. O. (Eds.). (2015). *An anthropological economy of debt*. Routledge, 19-32.

Knoch, H., & Möckel, B. (2017). Moral History. Überlegungen zu einer Geschichte des Moralischen im "langen" 20. Jahrhundert.

Kostis, P. C. & Petmezas, D. S. (2003). Growth and stagnation in the Greek Economy, 1830-1940

Λιάκος, Α. (1989). Περί λαϊκισμού. *Ιστορικά*, 10, 13-28.

Lütge, F. (1966). *Deutsche Sozial-und Wirtschaftsgeschichte: ein Überblick*. Springer-Verlag.

Μαρξ, Κ. (1978) [1867]. Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Το Προτσές Παραγωγής του Κεφαλαίου. Σύγχρονη Εποχή.

Münnich, Σ. (2017). Outside Powers: The Moral Economy of Anti-Financial Movements 1870-1930 and Today. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, 123-146.

Νίτσε, Φ. (2010) [1887]. Γενεαλογία της Ηθικής. Άπαντα Νίτσε. Πανόπτικον.

Βιβλιογραφία

Palomera, J., & Vetta, T. (2016). Moral economy: Rethinking a radical concept. *Anthropological Theory*, 16(4), 413-432.

Παπαδάκη, Δ. (2019). Βιβλιοκρισία του: Schönhärl, K. (2017). *Finanziers in Sehnsuchtsräumen: europäische Banken und Griechenland im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 2017), *Ιστορικά*, 273-279.

Petersson, N. P. (2009). *Anarchie und Weltrecht: das Deutsche Reich und die Institutionen der Weltwirtschaft 1890-1930* (Vol. 183). Vandenhoeck & Ruprecht.

Polanyi, K. (2001) [1944]. *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.

Ποταμιάνος, Ν. (2021). Εισαγωγή. Εκδοχές της Ηθικής Οικονομίας. Στο: Ποταμιάνος, Ν. (επιμ.). (2021). *Εκδοχές της Ηθικής Οικονομίας. Ιστορικές και θεωρητικές μελέτες*, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών - ΙΤΕ, Ρέθυμνο, σ. 9-76.

Plumpe, W. (2016). *German economic and business history in the 19th and 20th centuries*. New York: Palgrave Macmillan.

Radu, R. (2017). *Auguren des Geldes: eine Kulturgeschichte des Finanzjournalismus in Deutschland 1850-1914* (Vol. 224). Vandenhoeck & Ruprecht.

Reinhart, C. M., & Trebesch, C. (2015). *The pitfalls of external dependence: Greece, 1829-2015* (No. w21664). National Bureau of Economic Research.

Roilos, P. (2019). Greek Hauntologies and Disjointed Times: Temporality and Tropes of Indebtedness from British Aestheticism to the Current European Crisis. *Journal of Mediterranean Studies*, 28(1), 1-15.

Sayer, A. (2004). Moral economy. *Lancaster: Department of Sociology, Lancaster University*.

Schönhärl, K. (2017). *Bis repetita non placent: Griechische Finanzkontrolle im 19. Jahrhundert und in der Gegenwart* (No. 13-17). IBF Paper Series.

Schönhärl, K. (2013). Fighting the Financial Crisis in Greece: The Privileged Company to Protect Production and Trade in Currants (1905) as International Bank Cooperation. *The Historical Review/La Revue Historique*, 10, 107-134.

Schönhärl, K. (2015). „Leider sind wir bankrott“ – Zahlungsausfälle in der Geschichte Griechenlands im 19. und 20. Jahrhundert. In: Klemm, U. D., & Schultheiß, W. (Eds.). (2015). *Die Krise in Griechenland: Ursprünge, Verlauf, Folgen*. Campus Verlag, 182-197.

Schönhärl, K., SchwabScantechnik, & Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. (2017). *Finanziers in Sehnsuchtsräumen: europäische Banken und Griechenland im 19. Jahrhundert* (Vol. 98). Vandenhoeck & Ruprecht.

Schönhärl, K. (2012). Strukturelle Wirtschafts- und Finanzprobleme Griechenlands im 19. Jahrhundert. In: Lienau, C., Katsanakis, A., & Winters-Ohle, E. *Hellenika. Jahrbuch für griechische Kultur und Deutsch-Griechische Beziehungen. Neue Folge 7*. LIT Verlag Münster.

Schönhärl, K. (2013). Warum Geld für Hellas?: Die Verschuldung Griechenlands in den 1880er Jahren. *Bankhistorisches Archiv: BA*, 129(1), 20-39.

Schönhärl, K., & Psalidopoulos, M. (2012). Die griechische Staatsverschuldung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. *Vom Wohl und Wehe der Staatsverschuldung: Erscheinungsformen und Sichtweisen von der Antike bis zur Gegenwart*, 149-164.

Στεφανίδου, Δ. Σ. (1930). *Η Εισροή Ξένων Κεφαλαίων και αι Οικονομικά και Πολιτικά της Συνέπειαι*. Μ. Τριανταφύλλου & Σία.

Suter, M. (2017). Debt and Its Attachments: Collateral as an Object of Knowledge in Nineteenth-Century Liberalism. *Comparative Studies in Society and History*, 57(59), 715-742.

Suter, M. (2019). Moral Economy as a Site of Conflict: Debates on Debt, Money, and Usury in the Nineteenth and Early Twentieth Century. *Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft*, 75-101.

Theocarakis, N. J. (2014, November). The history of the political economy of public debt. In *4th ESHET Latin America Conference, Belo Horizonte–Brazil* (pp. 19-21).

Tsoufidis, L., & Zouboulakis, M. (2017). Greek sovereign defaults in retrospect and prospect. *South-Eastern Europe Journal of Economics*, 14(2).

Tunçer, A. C. (2009). International Financial Control and Sovereign Risk in the Peripheries of the Gold Standard: A Comparison of Greece and the Ottoman Empire. *Department of Economic History, LSE*.

Vom Bruch, R. (1986). Geschichte und Presse: Pressegeschichte und Presse als Geschichtsquelle; zum Stand der Forschung an Hand von vier neueren Publikationen. *Historisches Jahrbuch*, 106(2), 425-433.

Χατζηιωάννου, Μ. Χ. (2013). *Το Προπατορικό Χρέος. Ζητήματα Οικονομικής Ιστορίας, Gutenberg*.

Ψαλιδόπουλος, Μ. (2019). *Τα Δάνεια της Ελλάδας. 200 Χρόνια Ανάπτυξης και Κρίσεων. Σύγχρονη ιστορία, Παπαδόπουλος*.

Wynne, W. H. (2000). *State Insolvency and Foreign Bondholders: Selected Case Histories of Governmental Foreign Bond Defaults and Debt Readjustments* (Vol. 2). Beard Books.